

Tartu Ülikool
Sotsiaal- ja haridusteaduskond
Koolieelse lasteasutuse õpetaja õppekava

Kairi Ennok

EMOTSIOONIDE MÕISTMINE JA SELLE ARENG
EELKOOLIEALISTEL LASTEL

Magistritöö

Juhendaja: Eve Kikas, PhD

Läbiv pealkiri: Emotsioonide mõistmise areng

Tartu 2010

Kokkuvõte

Käesoleva töö eesmärgiks oli uurida 3-7-aastaste lasteaialaste emotsioonide mõistmise vanuselisi erinevusi ja emotsioonide mõistmise arengut ajas. Töö ristlõikelise uurimuse osas analüüsiti erinevas vanuses laste võimeid ära tunda ja nimetada põhi- ja kompleksemotsioone, oskust põhjendada emotsioonide äratundmist ja selgitada enese ning sõprade emotsioone. Analüüsiti ka laste suutlikkust kirjeldada oma emotsioonide väljendusviise. Töö longituudses osas uuriti emotsioonide mõistmise arengut ajas 1,5-aastase vahega. Uurimuses osales 80 last, kellest 40 osales ka longituudses osas. Uuring viidi läbi emotsioonide mõistmise nukuintervjuuga. Lisaks uuriti 6-7-aastaste laste emotsioonide äratundmise, nimetamise ja põhjendamise oskusi ka video põhjal tehtud intervjuuga. Empiirilise uurimuse tulemusena leiti, et lapsed tunnevad ära ja nimetavad paremini põhiemotsioone. 6-7-aastased lapsed said emotsioonide äratundmisel ja nimetamisel noorematest lastest paremaid tulemusi. Ilmnes (vastupidiselt varasematele uurimustele), et lapsed ei osanud enese emotsioone paremini selgitada kui sõbra omi, mõlemal juhul anti selgitusi üsna võrdselt. Leiti aga vanuse mõju antud selgitustele. Erinevad kasutatud uurimismeetodid andsid sarnaseid tulemusi. Nukuintervjuu ja video põhjal tehtud intervjuu tulemused olid kattuvad. Uuringu põhjal leiti, et eelkoolieas (eriti vanuses 3-5 aastat) toimub oluline areng laste emotsioonide mõistmises.

Märksõnad: Põhi- ja kompleksemotsioonid, emotsioonide mõistmine, mõtlemine, areng

Understanding the emotions and its development in pre-school children

Summary

The aim of this work was to study 3-7 years old kindergarten children's understanding of emotions and the development of emotional understanding in time. First, in a cross-sectional study the abilities of children of different ages to identify and name basic and complex emotions and the ability to explain and justify their own emotions and the emotions of their friends were examined. Also, children's ability to describe the ways they express their emotions were studied. In the longitudinal part, the development of emotional understanding with the interval of 1.5 years was studied. The study involved 80 children, of whom 40 also participated in longitudinal part. The study was conducted with the help of the doll interview. In addition, 6-7 years old children's emotional recognition, naming and reasoning skills were studied, using video interviews. It was found that children can recognize and name better basic emotions. 6-7-years old children got better results in emotional recognition and naming than younger children. It showed (in contradiction to earlier studies) that children could not explain their own emotions better than their friend's emotions, in both cases the explanations were similar. The effect of age was found on explanations. Various research methods gave similar results. Both doll interview and video interview results were overlapping. Based on the study it was found that pre-school age (especially ages 3-5 years) is an important developmental period in children's emotional understanding.

Keywords: Basic and complex emotions, emotional understanding, thinking, development

Sisukord

Sissejuhatus	5
Emotsioon.....	5
Põhiemotsioonid ja kompleksemotsioonid.....	6
Emotsioonide areng ja avaldumine eelkooliealistel lastel.....	8
<i>Emotsionaalse arengu mõjutajad</i>	8
<i>Emotsioonide äratundmine ja väljendamine</i>	9
<i>Emotsioonide mõistmine</i>	10
<i>Emotsioonide mõistmine ja kõne areng</i>	13
<i>Emotsioonide mõistmine ja emotsioonide juhtimine</i>	14
Laste emotsioonide mõistmise uurimused.....	15
<i>Emotsioonide uurimise meetodid</i>	15
<i>Varasemad uurimused</i>	16
<i>Uurimuse eesmärgid ja hüpoteesid</i>	18
Meetod	20
Katseisikud.....	20
Mõõtvahendid.....	21
Protseduur.....	22
Tulemused	24
Arutelu	34
Kasutatud kirjandus	43
Lisad	
Lisa 1. Nukuintervjuu küsimustik	
Lisa 2. Jutukesed emotsioone loovatest olukordadest	
Lisa 3. Videodel kujutatud olukordade kirjeldused	
Lisa 4. Video põhjal tehtud intervjuu küsimustik	

Sissejuhatus

Eduka suhtlemise aluseks on võime mõista teiste inimeste emotsioone. Emotsioonide mõistmine sisaldab endas oskusi nii enese kui teiste emotsioone ära tunda ja nimetada, oskust näha emotsioonide põhjuseid ning emotsiooni sobivust antud olukorda. Sellised oskused aitavad lastel sotsiaalse suhtlemisega paremini toime tulla ja erinevates olukordades hakkama saada. Emotsioonidega seotud oskusi on lastes järjest rohkem ja teadlikumalt arendama hakatud. Ka koolieelse lasteasutuse riiklikus õppekavas tähtsustatakse laste emotsionaalset arengut (Koolieelse lasteasutuse riiklik õppekava, 2008).

Eestis ei ole emotsioonide mõistmist lasteaialastel teadaolevalt varem uuritud. Altrov (2008) väitis, et kuna emotsioonide tajumisele on oluline kultuuri ja keele mõju, saavad teistes kultuurides ja keeltes läbi viidud emotsioonide alased uurimused olla vaid suunda näitavad ja nende tulemustele ei saa tugineda. Antud valdkonna uurimine on aktuaalne, sest emotsionaalne areng on tihedalt seotud lapse arengu teiste aspektidega ning mõjutab tema toimetuleku kvaliteeti edasises elus. Sellealased uuringud annavad väärtuslikku infot ning võivad olla tulevikus abiks ja toeks lasteaiaõpetajatele, kelle igapäevase töö hulka kuulub muuhulgas ka laste emotsionaalse arengu suunamine ja toetamine.

Käesoleva töö eesmärgiks on anda ülevaade emotsioonidest kui psühholoogilistest nähtustest, lapse emotsionaalsest arengust koolieelses eas ja emotsioonide mõistmise seostest lapse arengu erinevate aspektidega. Empiirilise töö eesmärgiks on kirjeldada 3-, 5- ja 7-aastaste eesti lasteaialaste arusaamu enese ja teiste inimeste emotsioonidest ning analüüsida laste emotsioonide mõistmise arengut 1,5 aasta jooksul.

Emotsioon

Emotsiooni mõistel puudub ühene määratlus. Erinevad autorid (Bradley, Codispoti, Cuthbert & Lang, 2001; Damasio, 2003; Plutchik, 2003) on emotsioone defineerinud sisemiste protsessidena, millest igalühel on eriline kohandunud funktsioon. Bachmann ja Maruste (2001) defineerisid emotsiooni kui subjektiivset tundeelamuslikku reaktsiooni sisemistele ja välistele ärritajatele. Frijda (1986, 2007) kirjeldas emotsioone kui sündmuse või objekti poolt õhutatud juhtiva tähtsusega tegutsemisvalmiduse seisundeid. Tegutsemisvalmiduse seisundis ollakse valmis tegutsemiseks, et säilitada või muuta isiku suhet maailmaga (või iseennast).

Mõningate definitsioonide järgi on emotsioonide põhiolemuseks tunne. Selleks on kas nauding või valu. Antud definitsiooni oluliseks aspektiks on peetud afektiivset valentsi

(üksteisest sõltumist). Ortony, Clore ja Collins (1988) järgi on emotsioonid valentsed reaktsioonid või valentsete tähendustega sündmustest saadud teadvustatud kogemused. Frijda (1986, 2007) väitis, et afektsioonid (nauding ja valu) eristavad kogemusi, milles nad ilmnevad, kõigist teistest kogemustest. Seetõttu ei saa neid taandada millekski muuks (nagu näiteks kognitsioonideks või aistinguteks). Samas ei klassifitseerita paljusid üksteisest sõltuvaid reaktsioone emotsioonideks ja mõningaid reaktsioone peetakse emotsioonideks, kuigi nad ei sisalda naudingut ja valu.

Viimasel ajal kasutatakse ka emotsiooni prototüüpset määratlust emotsiooni iseloomustavate omaduste kaudu. Barlow ja Durand (2004) kirjeldavad emotsiooni *kolme peamist omadust* järgmiselt:

- emotsioon tekib, kui olukord on inimese jaoks oluline;
- emotsioonidega kaasnevad muutused inimese käitumises, subjektiivses tundes ning füsioloogias;
- emotsioone on võimalik kirjeldada laiaulatuslike (positiivsed või negatiivsed) ning üksikute spetsiifiliste kategooriate (nt rõõm, kurbus) kaudu.

Emotsioonide põhifunktsiooniks on Schereri (1996) väitel sotsiaalsete signaalide vahendamine inimeste ja erinevate loomaliikide seas. Bioloogiliselt oli emotsioonide roll määratleda olukordi hädaohtlikeks või vastupidi, et siis olukorrale vastavalt käituda. Sündmuste hindamist võib pidada üheks inimese ja loomade peamisemaks võimeks. Seetõttu saab emotsioone vaadelda kui protsesse, mis hõlmavad hinnangu andmist.

Põhiemotsioonid ja kompleksemotsioonid

Üldiselt arvatakse, et põhiemotsioonid on olemas sünnist alates, alguses mitteteadlikud ning kõik inimesed kogevad ja väljendavad neid sarnaselt. *Loodusliku lähenemise perspektiiv* vaatleb valitud emotsioonide komplekti (*viha, kurbus, hirm, vastikus, üllatus* ja *rõõm*) kui bioloogiliselt antud ja fikseeritud kategooriaid (Ekman, 1972; Izard, 1994; Panksepp, 2000). Selle vaatenurga alusel saavutavad inimesed emotsioonide kompleksuse kui nad õpivad seostama emotsiooni vallandamise tagajärgi kindlate keskkondlike tingimustega. Ekmani (1982) uuringud on esile tõstnud, et erinevates kultuurides on põhiemotsioonide väljendamine miimika abil sarnane, inimese päritolust sõltumatult äratuntav ning need on pärit evolutsiooni varasemalt astmelt. Eeltoodud põhjustel võib emotsioone nimetada universaalseteks (Nõlvak & Valk, 2003). On teada, et kõik maailma rahvad sõltumatult

rassist, keelest ja kultuurilisest arengust, tunnevad ära vähemalt kuus (eeltoodud) põhiemotsiooni, kuigi äratundmisviisis endas võib olla kultuurilisi erinevusi.

Siiski on mitmed uurijad analüüsinud ka kultuuri mõju baasemotsioonidele ning leidnud, et kultuuri on erinevad nii emotsioonide väljendamine kui emotsionaalne kogemus ja emotsioone kirjeldav sõnavara. Näiteks Daviz (1969), Leff (1973), Heelas (1986) ja Matsumoto (1994) näitasid, et mõnes Aafrika keeles on viha ja kurbuse jaoks üks sõna. Lutz (1982) oletas, et Ifaluk'i sõna *song* võib olla nii üks kui teine. Heelas (1986) väitis, et ka inglise keelt kõnelevad ugandalased ei tee vahet vihal ja kurbusel. Uurijad pole veel välja selgitanud, millised emotsioone tähistavad sõnad on või ei ole olemas Swahilis. See ei tähenda, et inimesed nendes kultuurides viha ja kurbust erinevalt ei koge. Seega võib öelda, et iga emotsioonikomponendi juures on olemas nii universaalsed kui kultuurispetsiifilised aspektid. Ekman (1982) on oma uurimustega tõestanud, et erinevates kultuurides on emotsioonide väljendamine erinevalt reguleeritud. Neid väljendusviise reguleerivad antud kultuuri tavad ja normid.

Põhiemotsioonid on seotud ajutegevusega. Panksepp (1993, lk 100) näitas, et *põhiemotsioonidega seotud süsteemid algatavad ja koordineerivad erilisi ajutegevuse vorme, mis evolutsiooni käigus on osutunud toimivateks esmaste vajaduste rahuldamisel ning sellega on olnud abiks oma peremeeste geenide pärandamisel tulevastele põlvkondadele*. Tundmuste närvingete eesmärk on aidata kohaneda, sündmustega toime tulla ning need võimaldavad ja kodeerivad uue omandamist. Eeltoodu on kehtiv nii inimeste kui primaatide kohta. On olemas vähemalt neli anatoomiliselt ja keemiliselt eristatavat emotsioonisüsteemi: hirmu-, huvi-, viha- ja seotusringe. Seejuures on tõenäoline, et ajus leidub ilmselt rohkem närvingeid, eriti selliseid, mille tegevus piirneb teatud elustaadiumiga. Näitena võib välja tuua lapsea, mil ajus väljenduvad mängurõõmu nõudvat käitumist vahendavad närviringed.

Lisaks primaarsetele ehk põhiemotsioonidele on inimestel võime tunda ka nn teiseseid emotsioone, mida on peetud Descartesè (viidatud Allik, 1997 j) hüpoteesi põhjal baasemotsioonide kombinatsioonideks. Näiteks on *uhkus* kindla tegevuse edukaks hindamise tulemus, millega kaasneb kas rõõm, mõte või tunne, et midagi sai hästi tehtud (Tracy & Robins, 2004). Scherer ja Wallbott (1994, viidatud Allik, 1997 j) väitsid, et selliste emotsioonide puhul on näha kultuuri kujundatud välise mustri püsiv üldinimlik tuum. Selliseid kompleksemotsioone on nimetatud ka kultuurisõltelisteks, eneseteadlikeks või sotsiaalseteks emotsioonideks (Denham, von Salisch, Olthof, Kochanoff, & Caverly, 2004; Lewis, 2008). Eneseteadlikud emotsioonid vajavad sündmuste jada, mida suudab identifitseerida ainult indiviid ise (Lewis, 1992; Tracy & Robins, 2004). See, kuidas ja

millest me mõtleme, saab nt *uhkuse*, *häbi* või *süü* esilekutsujaks. Seega on selliste kompleksemotsioonide tingimuseks põhjalik ajas kulgev kognitiivne protsess ning iseenese ehk mina-mõiste olemasolu. Lewis (2008) on öelnud, et eneseteadlikud emotsioonid hõlmavad kõigepealt standardite, reeglite või eesmärkide kogumit (nt *häbi* on inimese hinnang oma tegevusele tema reeglite, eesmärkide või standardite järgi ja selle üldistamine endale; Lewis, 1992). Need on kultuurist sõltuvad nähtused, mida õpetatakse lastele ning mis on seotud nende õppimisega ja tahtmisega pidada neid standardeid, eesmärke ja reegleid enda omadeks. Kognitiivse atributsiooniteooria alusel toimub seejuures esmalt standardite, eesmärkide ja reeglite kehtestamine, seejärel nende alusel oma tegevuse hindamine kas edukaks või läbikukkunuks ja lõpuks enesele omistamine. Kompleksemotsioonid osutavad mingil moel inimesele endale ja sellele kuidas ta sotsiaalsetes olukordades toimib.

Emotsioonide areng ja avaldumine eelkooliealistel lastel

Emotsionaalse arengu mõjutajad

Lapse emotsionaalne areng hõlmab emotsioonide kogemist, nende väljendamist ja neist arusaamist, mis algab lapse sünniga (Denham et al., 2004). Lapse emotsionaalsete võimete ja suhete aluseks on lapse ja lapsevanema vahelise suhtlemise emotsionaalne toon (Bachmann & Maruste, 2001). Erinevad uuringud on kinnitanud, et lapse ja hooldaja vahelise suhte kvaliteet mõjutab lapse emotsioonide mõistmist (de Rosnay, Pons, Harris, & Morrell, 2004; Harris, 1994, 1999; Harris, de Rosnay & Pons, 2005; Laible & Thompson, 2000, 2002; Meins & Fernyhough, 1998; Meins, Fernyhough, Fradley, & Tuckey, 2001; Meins, Fernyhough, Wainwright, Das Gupta, Fradley & Tuckey, 2002). Sünnist saadik esineb vajadus afektiivse stimulatsiooni järele ehk teisiti öeldes vajadus soojuse, kaitstuse, turvatunde ja lapse ning vanema vahelise kontakti järele. Seotussuhte mõjusid lapse arengule on uuritud erinevate katsetega. Oppenheim, Sagi ja Lamb (1988) kirjeldasid võõra situatsiooni protseduuri abil uuritud seotussuhte mõjusid lapsele ning kinnitasid, et 1-aastase lapse seotussuhe emaga ennustab uudishimu ja probleemide lahendamise oskust 2-aastaselt, sotsiaalset kindlustunnet lasteaia 3-aastaselt ning empaatiavõimet ja iseseisvust 5-aastaselt. Lewis, Feiring, Mc Guffoy & Jaskir (1984) lisasid neile tulemustele veel käitumisprobleemide puudumise 6-aastastel poistel. Siinjuures toovad Denham et al. (2004) välja, et kuigi lapse ja vanema vahelised emotsionaalsed suhted võivad olla ka negatiivsed, jäävad vanemad lastele toeks nende emotsionaalse kompetentsuse kasvul isegi koolieas.

Lapse emotsionaalses arengus on oluline mõjutegur õdede-vendade olemasolu perekonnas. Dunn ja Kendrick (1982) leidsid õdede-vendade suhteid jälgivas uuringus, et õdede ja vendade suhetes võib esineda märkimisvääseid emotsioone. Õeks-vennaks olemine on olukord, kus saab õppida teiste mõistmist ja mõjutamist. Isegi imikute puhul on näha, et nad õpivad väga varases eas, kuidas õde või venda ärritada, narrida, lohutada, lepitada või neilt soovitud saavutada. Kojima (2000) uuringust ilmnes, et ema viis rääkida ühele õele/vennale teisest õest/vennast korreleerus vanema õe/venna positiivse käitumisega noorema suhtes. Need emad selgitasid sageli õe/venna tegevust ja emotsionaalset seisundit teisele lapsele. Dunn, Brown & Beardsall (1991) kinnitasid et emade jutt õdede-vendade tunnete kohta seostus laste hilisema mõistmisvõime ja suhete emotsionaalse kvaliteediga. Samuti leiti, et vaenuliku või ebasõbraliku õe või vennaga koos kasvanud lastel esineb noorukina tõenäolisemalt agressiivsust, depressiooni ja närvilisust.

Lapse emotsionaalset arengut võib juba varases eas mõjutada ka tema temperament. Erinevad uurimused on viidanud asjaolule, et lähenemise/eemalletõmbumise dimensioon imikueas võib ennustada häbelikkust ja sotsiaalset eraldatust kooliaastatel (Blades, Cowie, Smith, 2008a). Lapse temperament võib tingida vanemate reaktsioone, mis on oluliseks osaks arengus.

Nähes, kuidas inimesed toimivad lähisuhetes, kohandavad väikelapsed selle järgi enese vaateid. Neil arenevad välja seismised käitumismudelid ehk süstematiseeritud pildid inimestevahelistest suhetest. Neid mudeleid mõjutab tugevalt see, mida lapsed end ümbritsevaid inimesi jälgides tähele panevad (Paavel, 2005; Saarits, 2005).

Emotsioonide äratundmine ja väljendamine

Blades et al. (2008a) kirjeldasid uurimusi, mis näitasid, et juba päris pisikesed lapsed suudavad mõningaid teiste inimeste emotsioone eristada - nende vastused ema käitumisele olid valdavalt kohased (n kui ema oli rõõmus, oli seda ka imik; kui ema oli vihane, näis ka laps vihane). Samas ei saa siiski väita, et imik mõistab ema emotsiooni. Ta pigem tõlgendab rõõmsat väljendust (välist käitumist) meeldivaks ja vihast ebameeldivaks.

Lapse emotsionaalne käitumine peegeldab esimesel 8.-9. elukuul kuue põhiemotsiooni ilmnemist (Izard, 1978; Tomkins, 1962). Umbes 3. eluaastal ilmnevad kompleksed eneseteadlikud hindavad emotsioonid (Lewis, 1992) nagu *uhkus*, *häbi*, *süü tunne* jt. Seda kirjeldatakse kui laste võimet võrrelda ja hinnata oma käitumist standardiga. Antud mõtete standard võib olla välimine (õpetaja või lapsevanema karistus või kiitus) või sisemine. (Lewis, 1992). Esimese kolme aasta jooksul omandab laps välja töötatud ja kompleksse

emotsionaalse süsteemi. Ehhki see süsteem veel laieneb, on põhilised struktuurid selleks ajaks juba välja kujunenud.

Denham (1998) väitis, et emotsioonide tajumine, mõistmine ja väljendamine on tihedalt seotud ja mõjutavad üksteist. Seega viib parem emotsioonide tajumine ka paremale mõistmisele ning väljendamisele ja vastupidi. Saarni ja Harris (1989) oletavad samas, et emotsioonide väljendamine eelneb emotsioonide mõistmisele (laps nutab ka enne seda, kui mõistab kurbuse kontseptsiooni).

Ladd (2005) kirjeldas erinevate uurimuste kokkuvõttena, et lapsed, kes emotsioone paremini ära tunnevad ning neile kooskõllalisemalt reageerivad, on suhtlusolukordades kohasema käitumisega ning neil on väiksem risk sotsiaalseks tõrjutuseks. Selle kinnituseks leidsid Edwards, Manstead ja Mac Donald (1984) 4-5-aastaste laste uuringu põhjal, et lapsed, kes suutsid paremini tõlgendada näoväljendusi, olid 1-2 aastat hiljem kaaslaste hulgas populaarsemad.

Mitmed uurijad (Cole, 1986; Lewis, Stanger & Sullivan, 1989) on kirjeldanud laste emotsionaalseid reageeringuid erinevates olukordades ning näidanud, et 3-4-aastased lapsed oskavad juba varjata oma pettumust (nt mitteootuspärase kingituse puhul). Kui üksi viibides väljendasid lapsed oma pettumust, siis uurijaga koos olles varjasid paljud lapsed pettumust naeratusena. Ka katse, milles laps jäeti üksi tuppa mänguasjaga, millega ta ei tohtinud mängida, kinnitas laste petmisoskust (lapsed, kes olid mänguasja piilunud, vastasid verbaalse valega ja petsid ka näoilmetega). Seega ilmutasid lapsed oskust tahtlikult petta. Kuigi Lewis selgitas viimast tulemust vältimisreaktsiooniga või eitamisstrateegiaga, ei selgita see siiski näoilmetega manipuleerimist.

Elkooliealised lapsed suudavad väljendada elavalt kõiki põhiemotsioone, on olemas ka sotsiaalsed emotsioonid nagu empaatia, häbi, süütunne ja põlgus (Denham et al., 2004).

Emotsioonide mõistmine

Emotsioonide mõistmine sisaldab võimet osa võtta emotsioonidega laetud keelest ja informatsioonist oma keskkonnas, identifitseerida enda ja teiste kogetud ja väljendatud emotsioone, mõista millised emotsioonid on antud olukorras sobivad ning ära tunda emotsioonide põhjuseid ja tagajärgi (Eisenberg, Sadovsky & Spinrad, 2005).

Laste võimet mõista enese ja teiste emotsioone on uuritud erinevate autorite poolt, kes on andnud vastuolulisi selgitusi. Dunn ja Hughes (1998) väitsid, et emotsioonid on subjektiivselt kogetavad ja lapsed mõistavad enda mõtteid ja tundeid varem kui teiste omi.

Piaget' teooria alusel tuleb laste varasemal tunnete mõistmisel arvestada egotsentrilise mõtlemisega. Antud teooria järgi näevad lapsed maailma kuni kaheksanda eluaastani vaid iseenda positsioonilt ning nad ei suuda mõista teise inimese vaatenurki. Samas on erinevad uurijad kritiseerinud Piaget' teooriat, väites, et lapsed pole siiski nii egotsentrilised kui Piaget' oletas ja juba 3.-4.-aastastel lastel on olemas teatud võime mõista teiste inimeste mõtteid ja tundeid (Blades et al., 2008b; Donaldson, 1978). Bartsch koos oma kolleegidega on eksperimentaalselt uurinud laste mõtlemise arengut (Bartsch & Wellman, 1995; viidatud Dunn 2000 j) ja leidnud, et väga väikesed lapsed selgitavad inimeste tegusid alguses läbi emotsioonide ja igatsuste. Bartsch ja Wellmann väidavad, et siis hakkavad nad kasutama oma sotsiaalseid kogemusi, mõistmaks inimeste käitumist läbi uskumuste mõistmise. On oluline teada, et kognitiivsete tasemete mõistmine kerkib esile läbi varasemate emotsionaalsete olukordade mõistmise (Bartsch & Estes, 1996; viidatud Dunn 2000 j).

Dunn (1996) on väitnud, et varased mõistmise oskused on tugevalt seotud kaaslastega suhtlemise ja sagedaste keeruliste rollimängudega. Tema kinnitusel on nn vaimuteooria (so arusaam teisest inimesest kui olendist, kel on oma soovid, uskumused ja veendumused) arenguks vajalik just lastevaheline suhtlemine, milles ei tehta mööndusi (nagu täiskasvanutega suheldes), see sunnib lapsi pingutama ja teise lapse uskumuste ning teadmistega arvestama (Dunn, 1999).

Harris (1989) on uurinud teiste inimeste emotsioonide mõistmist lastel. Harris teooria järgi võimaldab lapse teadlikkus oma vaimsest seisundist peegeldada vaimseid seisundeid teistele inimestele (st kellegi teise mõistmine tekib enda asetamisest nende olukorda). Selle teooria järgi peab teiste inimeste mõistmiseks olema täidetud kolm eeltingimust – nendeks on eneseteadlikkus, teesklusvõime ja võime eristada teesklust tegelikkusest:

- eneseteadlikkus – lapsed muutuvad eneseteadlikuks 18.-20. elukuu paiku ja oskavad oma emotsionaalset seisundit väljendada 2-aastaselt;
- teesklusvõime – 2.eluaastal hakkavad lapsed mängima kujutlusmänge, seega tekib oskus teeselda, et olemasolev asi on midagi muud. 2.-3. eluaastaks kujutleb laps oma mängus juba elusolendeid, kellel on emotsioonid ja soovid;
- võime eristada teesklust tegelikkusest - mängides kujutlusmängu, ei aja lapsed seda reeglina segamini reaalsusega. 3. eluaastaks annavad lapsed sageli märku oma mängu teeseldusest (n mängime, et sina oled isa). Nad suudavad juba ka eristada tegelikkust väljamõeldud olukordadest ning mõistavad väljendeid *tõeline* ja *teeseldud*.

Harris teooria ütleb, et kui laps muutub oma emotsionaalsest seisundist teadlikuks, siis saab ta seda peegeldada teistele inimestele ning mõistab, et teiste inimeste kujutletud

tegelikkus võib erineda tema omast. Harrise läbi viidud katse tõestas, et 4-aastased lapsed arvestavad teise inimese soove nende emotsionaalse seisundi ennustamiseks. Seega võib öelda, et lastel tekivad selles vanuses hüpoteesid teiste inimeste emotsioonide ja soovide kohta (nn mõtetelugemise oskus). Ka Blades et al. (2008a) väitel leidub palju tõendeid selle kohta, et 3. või 4. eluaastaks on lastel välja kujunenud oskus mõista teiste inimeste emotsioone, soove ja veendumusi. Antud väidete põhjal võib oletada, et enese emotsioone mõistavad lapsed küll varem kui teiste omi, samas kujuneb võime mõista teiste emotsioone siiski juba üsna varases lapseas.

Uurimused on näidanud laste emotsioonide mõistmise mõju nende sotsiaalses suhtluses. Pons, Lawson, Harris & de Rosnay (2003) leidsid, et lapsed, kes saavutasid kõrgemaid tulemusi emotsioonide mõistmise testides, osutusid omavanuste laste seas populaarsemaks, isegi kui vanuse ja soofaktorid olid eemaldatud. Neid tulemusi kinnitavad ka teiste autorite uurimused, kus leiti, et varased emotsioonide mõistmise oskused on seotud hilisema populaarsusega kaaslaste seas, tunnete mõistmise ja moraalse tundlikkusega (Dunn, 1995; Dunn, Cutting & Demetriou, in press, viidatud Dunn, 2000 j). Lisaks on leitud, et lapsed kasutavad oma mõistmisoskust (sõltuvalt suhtluspartnerist) erinevalt. Uurimuses, milles vaadeldi lapsi mitmesugustes suhetes (emade, sugulaste ja sõpradega), leiti, et lapsed kasutavad erinevates suhetes oma mõistmisoskust erinevalt (Dunn, 1996).

Laste emotsioonide mõistmise uuringute tulemused on välja toonud äärmiselt suuri individuaalseid erinevusi. Varasemad uuringud on näidanud, et emotsioonide mõistmisel on üldised individuaalsed erinevused stabiilsed ja jälgitavad. Mitmed uuringud on kinnitanud selget individuaalset emotsioonidest arusaamist kolmeaastastel (Dunn, Brown, Slomkowski, Tesla & Youngblade, 1991; Youngblade & Dunn, 1995), nelja-aastastel (Hughes & Dunn, 1998) ja kuueaastastel lastel (Steele, Steele, Croft & Fonagy, 1999). Pons et al. (2003) uuringus leiti, et vanuses 4-5 aastat mõistsid mõned lapsed ühte või mitte ühtegi emotsioonide mõistmise komponenti, samas kui teised mõistsid viit komponenti. Sama ilmnes 6–7, 8-9 ja 10-11-aastaste laste seas, mil mõned mõistsid nelja või viit komponenti ja mõned kaheksat või üheksat. Selgus, et mõned noorematest lastest (4-5-aastased) olid 10-11-aastaste lastega võrreldes kõrgemal tasandil kui vanema grupi madalama tasandi lapsed. Kuigi emotsioonide mõistmise areng on järjepidev protsess, mõjutavad seda seega tugevalt laste individuaalsed erinevused.

Emotsioonide mõistmine ja kõne areng

Bamberg (1997) on suhet keele ja emotsioonide vahel vaadelnud kahest erinevast vaatenurgast. Eelkõige on ta keelt laiemas plaanis kirjeldanud kui *emotsionaalset esitust*, mis lubab oletada, et inimestel esinevad aeg-ajalt emotsioonid. Emotsionaalne olemisel on oma toime, mis mõjutab inimesi erinevates suhtlussituatsioonides erineval viisil (keeleväliselt miimika või kehakeele kaudu ning läbi keele sõnavaraliste ja süntaktiliste vormide teel). Antud vaatenurga järgi on keel ja emotsioonid kaks paralleelselt kasutusel olevat rööpsüsteemi. Seejuures mõjutab üks süsteem (emotsioonid) teise (keel) väljendust. Mõlemal süsteemil on oma otstarve inimestevahelistes suhtlemisprotsessides. Teine võimalus keele ja emotsioonide sidumiseks erineb eelnevast. Selle aluseks on eeldus, et keel annab nimetused erinevatele asjadele ja olukordadele maailmas, seega ta peegeldab neid (ka emotsioone). Erinevates keeltes on emotsioonide mõisted ning inimesed üle maailma räägivad emotsioonidest. Antud lähenemisviisi järgi on keel meetod emotsioonidest arusaamiseks.

Teoreetikud (Bruner, 1996; Gergen, 2001; Harré, 1986; Vögtski, 1978) väidavad, et keel ja sotsiaalne suhtlemine omavad märkimisväärsed rolle koolieeliku emotsioonide mõistmisel. Erinevates emotsioonide uuringutes (Cutting & Dunn, 1999, de Villiers 1999; Jenkins & Astington, 1996; Pons et al. 2003) on leitud, et verbaalne võimekus on seotud emotsioonide mõistmisega. Wierzbicka (1994) väidab oma töödes, et kõne areng võib käia suunas, kus laps õpib kõigepealt tundma emotsiooni olemust, ning alles seejärel väljendab seda. Selle seisukoha järgi võib emotsioonide mõistmine eelneda lingvistilisele arengule.

Harris (2008) väitis, et keel lubab lastel panna olemasolevad tunded sõnadesse. Lisaks saab keele abil rääkida oma tulevikuemotsioonidest ja taaskülastada möödunud emotsioone. Laps saab teadlikuks faktist, et emotsioone saab meenutades taaskäivitada. Samuti leidis ta, et lastel, kes on haaratud perevestlustesse emotsionaalsetel teemadel, on tulevikus ulatuslikum ja täpsem emotsioonide mõistmine. Väga olulised on arutelud sellest, mida ja miks keegi tunneb. Lagattuta ja Wellman (2002) leidsid, et vestlused möödunud emotsionaalsetest kogemustest olid eriti üksikasjalikud, sagedased ja piiranguteta negatiivsete emotsioonidega juhtumite puhul. Tundub, et vestlused möödunud emotsioonidest aitavad lastel mõista, kuidas emotsioone saab reguleerida (ka pärast antud juhtumit).

On leide, mis näitavad, et 2-aastased lapsed räägivad süstemaatiliselt emotsioonidest. Nende kõnest võib leida viiteid nii positiivsetele kui negatiivsetele emotsioonidele (heaolu ja rõõm, naermine, viha, kurbus, hirm, nutt, ehmatuse). Kaheaastased lapsed räägivad enamasti

enese kuid vahel ka teiste tunnetest (Harris, 2008). Wellman, Harris, Banerjee ja Sinclair (1995) leidsid 2-5-aastaste laste emotsioonide mõistmise uuringus, et võrreldes positiivsete emotsioonidega olid negatiivsed emotsioonid laste jaoks tõelisemad. Emotsioonidest kõneldes olid neil fookuses pigem negatiivsed kui positiivsed emotsioonid. Vestlustes esitasid nad kolm korda rohkem küsimusi negatiivsete emotsioonide kohta.

Vaatlusuuringud on näidanud, et mõned väikesed lapsed teevad rohkem kui 25 emotsioonidega seotud avaldust tunnis, samas, kui teised ei tee neid üldse. Niisugused individuaalsed erinevused uurimistulemustes on ilmnunud üsna stabiilselt kolmanda ja kuuenda eluaasta vahel. (Brown & Dunn, 1996; Dunn, Brown & Beardsall, 1991).

Bamberg (1997) uuris, kuidas mõistavad lapsed väljendeid „kurb olema“ ja „vihane olema“. Leiti, et enamik 5-aastastest lastest tegi vahet vihal ja kurbusel. Esines selge eristamine kahe emotsiooni vahel kõigis vanusegruppides. Kui mainiti teatud näoilmet või pisaraid, iseloomustas see kurbust. Vihani viivad teod olid enamasti põhjendamatud. Kurbuseni viivad teod olid tõenäolisemalt ettekavatsemata, neile järgnevad sageli pisarad ja nutt. Nooremad lapsed pidasid kurbust väiksema mõjuga emotsiooniks kui viha, kuid kõik vanemad lapsed arvasid vastupidi. Pisarate ja nutu mainimine esines paljudel noorematel lastel enne emotsiooni ja selleni viiva sündmuse mainimist. Noorematele lastele piisas sageli käitumuslike tunnuste välja toomisest, et seletada „mida tähendab olla kurb“ (nutan, kui keegi nutab).

Emotsioonide mõistmine ja emotsioonide juhtimine

Paavel (2005) tõi välja, et laste oskus juhtida oma emotsioone jaguneb kahte valdkonda:

- lastele iseloomulikud käitumuslikud reaktsioonid pingelises olukorras (emotsioonide väljendumise käitumuslik tasand);
- ühiskonnas kehtivate normide mõistmine ja oskus oma käitumist vastavalt neile suunata (inimestevaheliste suhete üldpõhimõtted).

Emotsioonide juhtimise oskused saavutatakse erinevatel viisidel, nimelt tähelepanekute ja planeerimisprotsesside abil, piirates või aktiveerides käitumist ning juhtides välist konteksti. Eisenberg et al. (2005) viitasid uuringutele, mis näitavad, et emotsioonide juhtimise areng varases lapsepõlves on vastastikku seotud emotsioonidest arusaamise ja keeleoskustega. Emotsioonide juhtimine on tõenäoliselt integreeritult seotud võimega

fookusseerida emotsioonidega laetud keskkonna märguandeid, et häälestada emotsioonide mõistmist.

Hoffman (viidatud Eisenberg et al., 2005 j) leidis, et lapsed, kes suudavad vältida emotsionaalset ülierutuvust, õpivad suurema tõenäosusega emotsioonidega seotud sündmustest. Ülierutunud lapsed panevad enam tähele enenese emotsioone ja väldivad vastuolulisi situatsioone, mis mõlemad viivad teiste emotsioonidest õppimise vähenemisele. Nende ideedega kooskõlas on leitud, et koolieelikute emotsioonide juhtimise tase ennustas nende emotsioonide mõistmist 2 aastat hiljem (Schultz, Izard, Ackerman, & Youngstrom, 2001) ja et emotsioonide mõistmine vahendab emotsioonide juhtimist ning adaptiivset sotsiaalset käitumist (Izard, Schultz, Fine, Youngstrom, & Ackerman, 1999–2000).

Denham & Burton ning Gottman, Katz, & Hooven (viidatud Eisenberg et al., 2005 j) oletasid, et emotsioonide mõistmine annab lastele võimaluse identifitseerida nende sisemisi tundeid, mis aitab omakorda neid teadvustada. Selline emotsionaalne teadlikkus annab lastele võimaluse siduda tundeid sündmustega, mis omakorda viib eduka ja sobiva emotsioonide juhtimiseni. Kuna emotsioonide mõistmine sisaldab mitte ainult sisemiste olekute keelelist sildistamist, vaid ka emotsioonidega seotud protsessidest ja nende põhjustest ning tagajärgedest arusaamist, võivad lapsed kasutada emotsioonide mõistmist selleks, et valida ärritunud olekus efektiivseid juhtimistaktikaid (Liew, Eisenberg, & Reiser, viidatud Eisenberg et al., 2005 j). Uurijad on leidnud, et lapsed, kes mõistavad emotsioone, suhtlevad neil teemadel ning õpivad emotsioonidejuhtimise oskusi, reguleerivad paremini oma käitumist (Denham & Burton, viidatud Eisenberg, 2005 j).

Laste emotsioonide mõistmise uuringud

Emotsioonide uurimise meetodid

Laste emotsioonide mõistmist on uuritud erinevate meetoditega. Uurijate hinnangul on emotsioonide tõlgendamine (eriti väikeste laste puhul) keerukas ning nõuab ka uurijalt teatud vaatlajatalenti. Emotsionaalset arengut on uuritud, jälgides laste vestlusi loomulikes olukordades, mille tulemused märgiti päevikutesse (Bretherton, Fritz Zahn-Waxler, Ridgeway, 1986). Laste emotsioonide uurimisel on uurijad kasutanud ka intervjuusid, milles kasutatakse vastavalt laste vanusele erinevaid abivahendeid ja vastamisvõimalusi. Järgnevalt annan ülevaate enamkasutatud meetoditest.

Ward'i (1977) meetod töötati välja erinevate emotsioonide kategoriseerimiseks, mille käigus katsealused peavad antud stiimuleid grupeerima. Protseduuri käigus klassifitseerivad uuritavad ühe inimese esitatud näoilmetega fotosid

Emotsionaalse mõistmisvõime test TEC (Test of Emotion Comprehension) on koostatud hindamaks 3-11 aastaste laste emotsioonide väljendamisest taset (Harris, de Rosnay & Pons, 2005). See koosneb A4 pildiraamatust, kus iga lehekülje ülaosas on lihtsad joonistused erinevatest olukordadest, kus näod on *tühjad*. Iga pildirea all on neli emotsionaalset väljendust – tavaliselt näoilmed. Reeglina jagatakse testi läbiviimine kaheks osaks: pildi näitamise ajal testija räägib (loeb) jutukest, mis on seotud pildil olevaga. Pärast loo kuulmist palutakse lastel omistada vastav emotsioon igale pildile (laste vastused on mitteverbaalsed). Test on jagatud üheksaks osaks. Iga osa määratleb ühe emotsioonide mõistmise komponendi.

Nukuintervjuu on efektiivne meetod laste emotsioonide mõistmise uurimiseks (Bosacki & Moore, 2004; Cassidy, Ross, Butkovsky & Braungart, 1992). On näidatud, et eelkooliealiste laste verbaalne võimekus on piisav hindamaks nende emotsioonide mõistmist (Denham, 1998). Nuku kasutamine lapse intervjuerimisel on efektiivne meetod saamaks lapse suulist väljendust emotsiooni mõistmise kohta (Griffin, 1995). Erinevalt tavalisest intervjuust, kus uurija loeb jutustuse ning esitab lapsele küsimusi, räägib uurija siin läbi nuku. Eelkooliealiste laste emotsioonide intervjuudes (Cassidy et al., 1992; Dunn & Hughes, 1998) on küsimusi esitatud kindlas järjekorras, et julgustada last rääkima kõigepealt iseendast ning saada sõnaline vastus.

Varasemad uurimused

Näoväljenduste grupeerimine

Uuringud on näidanud, et hoolimata emotsioonide mõistmise tasemest suudavad juba üsna väikesed lapsed grupeerida näoilmeid vastavalt positiivseteks või negatiivseteks. Russell ja Bullock viisid 1986 aastal Kanadas Vancouveris läbi uurimuse, mille eesmärgiks oli uurida, kas 2-4-aastased lapsed tõlgendavad näoilmeid rahulolu/ärrituse dimensioonide kaudu. Uuritavateks oli 38 kaheaastast, 21 kolmeaastast ja 19 nelja-aastast last. Uurimus viidi läbi Ward'i (1977) meetodi abil. Uuritavad emotsioonid olid: *hirm, viha, üllatus, kurbus, rõõm, vastikus, põnevus, rahulikkus, unisus, igavus*. Lapsed pidid uurimisprotseduuri käigus grupeerima fotod positiivsete ja negatiivsete väljenduste järgi. Tulemusena leiti, et üldised sarnasused vanusegruppides on ilmselged. Isegi 2-4-aastased lapsed suutsid hinnata näoilmete järgi emotsiooni olemust.

Põhi- ja kompleksemotsioonide mõistmine

Erinevad emotsioonide mõistmise uuringud on andnud kooskõlalisi tulemusi põhi- ja kompleksemotsioonide osas. Dunn ja Hughes (1998) leidsid oma uurimuses, et lapsed

mõistsid paremini põhi- kui kompleksemotsioone. Neid tulemusi kinnitavad Bosacki ja Moore (2004) Kanadas läbi viidud uuringu tulemused, kus leiti, et 3-aastased lapsed mõistsid paremini põhiemotsioone (*õnnelik, kurb*) kui kompleksemotsioone (*uhkus, häbi*). Emotsioonidest arusaamine järgis üldist arengutrendi: *rõõm, kurbus, uhkus, häbi*. Sarnased olid tulemused ka eesti lastega läbi viidud uurimuses, kus nii 3- kui 5-aastased lapsed oskasid põhiemotsioone paremini nimetada, samas ei leitud erinevust emotsioonide kogemise osas - mõlemas vanuses lapsed olid enese arvates kogenud üsna võrdselt nii põhi- kui kompleksemotsioone. Leiti ka, et 3-aastastel lastel oli raskusi emotsioonide äratundmise põhjendamisel, samas kui kõik 5-aastased oskasid oma valikuid põhjendada (Ennok, 2008). Varasemate uuringute (Ridgeway, Waters & Kuczaj, 1985; Russel & Paris, 1994; Stipek, 1995; Griffin, 1995) andmed näitavad, et juba 3,5-aastastel lastel on olemas osaline teadmine kompleksemotsioonidest (nagu *uhkus* ja *häbi*) enne, kui nad saavad neist emotsioonidest täielikult aru (enamik neist ei suutnud nende emotsioonide tekkimise olukordi kirjeldada).

On uuritud ka vanuse mõju emotsioonide äratundmise oskustele. Pons et al. (2003) uurimuses leiti tugev vanuse mõju emotsioonide äratundmisele ja nimetamisele (st vanuse kasvades suurenesid need oskused).

Enese ja teiste emotsioonide mõistmine

Enese ja sõbra emotsioonide mõistmisel on erinevate uuringute tulemused olnud sarnased. Dunn ja Hughes (1998) leidsid, et eelkooliealised lapsed oskavad paremini selgitada omaenda emotsioone kui sõprade või pereliikmete omi (Dunn & Hughes, 1998). Ka Bosacki ja Moore (2004) uuringus mõistsid lapsed enese emotsioone paremini kui kaaslase omi. Sarnane tulemus saadi ka eesti lastega läbi viidud uurimuses (Ennok, 2008). Selle leiu põhjuseks võib olla asjaolu, et kuna iseenda emotsioonid on lastele kõige märgatavamad, siis suudavad nad enda tunnete põhjuseid paremini selgitada (Dunn & Hughes, 1998).

Soolised erinevused

Poiste ja tüdrukute emotsioonide mõistmise uuringud on olnud vastuoluliste tulemustega. Emotsioonidest arusaamise uuringus leidsid Cutting ja Dunn (1999), et tüdrukud said poistest paremaid tulemusi nii põhi- kui kompleksemotsioonide osas. Need tulemused on teatavas vastuolus Bosacki ja Moore (2004) tööga, kes leidsid oma uurimuses, et nii poisid kui tüdrukud mõistsid paremini põhiemotsioone (*õnnelik, kurb*) kui kompleksemotsioone (*uhkus, häbi*). Võrreldes poistega said tüdrukud selles uurimuses paremini aru kompleksemotsioonist *uhkus*. Ka Stipek (1995) leidis, et tüdrukud näitavad ülesande lahendamise järgselt rohkem üles uhkust kui poisid. Samas on teised uurijad (Laible & Thompson, 1998; Whissell & Nicholson, 1991) leidnud, et eelkooliealised poisid said

tüdrukutest paremaid tulemusi nii põhi- kui kompleksemotsioonide mõistmisel. Uurijad on kirjeldanud ka uurimust, milles ei leitud erinevusi tüdrukute ja poiste emotsioonide äratundmises ja nimetamises (Pons et al., 2003).

Verbaalse võimekuse ja emotsioonide mõistmise seoste uurimisel leidsid Bosacki ja Moore (2004), et märkimisväärne korrelatsioon verbaalse võimekuse ja emotsioonide mõistmise osas (nimetamine + selgitamine) ilmnis vaid poiste puhul. Whissell ja Nicholson (1991) leidsid erinevusi poiste ja tüdrukute vastustes küsimustele emotsioonide kohta. Nad kirjeldasid oma uurimuse tulemusi, kus leidsid, et 5-aastased poisid tuletasid kaks korda rohkem emotsioonide kohta käivaid sünonüüme kui tüdrukud. Autorite arvates vastasid poisid ka agressiivsemalt ning ei tahtnud vastata: „Ma ei tea.“

Emotsioonide mõistmise areng

Brown ja Dunn (1996) uurisid kolme aasta jooksul kolm korda samade laste emotsioonidest arusaamist. Laste keskmised vanused olid vastavalt 2a. 9k., 3a. 4k ja 6a. 3k. Laste viited emotsioonidele esimesel korral korreleerusid märkimisväärselt tunnete sildistamisega aga mitte kompleksemotsioonide mõistmisega. Nende uurimuse tulemused teisel ja kolmandal korral korreleerusid märkimisväärselt.

Emotsioonide mõistmise arengut ajas uuris ka Harrise ja Ponsi (2005) Inglismaal Oxfordis läbi viidud longituuduuring, millega sooviti näha, kas laste emotsioonide mõistmine ajas muutub või on stabiilne. Uuritavateks oli 42 last, kes esimese uurimisprotseduuri ajal olid 7-, 9- ja 11-aastased (vastavalt igas vanusegrupis 7 poissi ja 7 tüdrukut). Teine testimine toimus 13 kuud hiljem. Tulemusena leiti, et kahes nooremas vanusegrupis toimus uurimuse kestel selge areng. Individaalsed erinevused uurimuse jooksul olid ühtlased. See stabiilsus oli jälgitav nii põhi- kui kompleksemotsioonide mõistmisel.

Uurimuse eesmärgid ja hüpoteesid

Koolieelse lasteasutuse riiklikus õppekavas (Koolieelse lasteasutuse..., 2008) on kirjeldatud, et lasteaia õppe- ja kasvatustöö toetab lähtuvalt üldeesmärgist lapse kehalist, vaimset, sotsiaalset ja emotsionaalset arengut. Üldoskuste eeldatavad tulemused 6-7-aastasele lapsele kirjeldavad, et laps *suudab oma emotsioone kirjeldada ning tugevaid emotsioone, nt rõõmu, viha, sobival viisil väljendada; püüab mõista teiste inimeste tundeid ning arvestada neid oma käitumises ja vestluses; oskab erinevates olukordades sobivalt käituda ning muudab oma käitumist vastavalt tagasisidele*. Samas on nii lasteaia- kui kooliõpetajate tähelepanekute järgi eesti laste suurim probleem kooli minnes just kirjeldatud oskustega

toimetulek. Teemaatilised uurimused, mida mujal maailmas on palju läbi viidud, annavad antud valdkonna kohta teatud (ka vastuolulist) infot. Eelnevalt kirjeldatud uurimustes mõistsid lapsed paremini enese kui teiste emotsioone ja said paremaid tulemusi põhiemotsioonide osas. Samas on erinevad uurimused saanud erinevaid tulemusi poiste ja tüdrukute emotsioonide mõistmise oskustes. Emotsioonide mõistmise uurimused ajas näitasid laste nähtavat arengut emotsioonide mõistmise osas. Kuna kultuurilised erinevused (nt kasvatustegevused või väärtused, mida rõhutatakse) võivad mõjutada laste emotsioonide mõistmist ja emotsionaalseid väljendusviise, siis on võimalik, et sellealased uurimused Eestis annavad meile infot, mis tulevikus aitaksid laste emotsionaalse arengu toetamisel olla teadlikumad ja saavutada laste arendamisel paremaid tulemusi. Seega soovitakse antud tööga saada andmeid eesti laste emotsioonide mõistmise ja selle arengu kohta.

Käesolevas töös uuritakse nii põhiemotsioonide (*rõõm/kurbus*; *hirm/viha*) kui kompleksemotsioonide (*uhkus*, *häbi*) mõistmist 3-7-aastastel lastel. Lisaks uuritakse emotsioonide mõistmise arengut, küsitledes osa lapsi kaks korda 1,5-aastase vahega. Metoodika toetub osaliselt Bosacki ja Moore'i (2004) tööle. Sarnaselt nendele valiti valimisse 3-aastased lapsed, vanuseliste erinevuste analüüsimiseks kaasati aga ka 4-5- ja 6-7-aastased lapsed. Samas vanuses laste uurimine Eestis annab võimaluse tulemusi Kanadas saadutega võrrelda. 4-5- ja 6-7-aastaste laste valiku põhjuseks on võimalus võrrelda 3-, 4-5- ja 6-7-aastaste laste tulemusi ning näha võimalikku emotsioonidest arusaamise arengut.

Esitatud emotsioonidest neli (*rõõm/kurbus*, *uhkus/häbi*) valiti seepärast, et neid kasutati ka eelnevas uuringus (Bosacki ja Moore, 2004). Laiendamaks uuringut, lisati ka põhiemotsioonid *hirm* ja *viha*. Soovides näha võimalikku tulemuste erinevust andmete kogumisel erinevate meetoditega, viidi kõigi 6-7-aastaste lastega lisaks läbi ka lavastuse põhjal koostatud intervjuu.

Käesoleva töö eesmärgiks oli:

- uurida 3-, 4-5- ja 6-7- aastaste eesti laste emotsioonide mõistmist (oskusi emotsioone ära tunda, nimetada, seostada erinevaid emotsioone teatud spetsiifiliste olukordadega ja näha emotsioonide tekkimise põhjuseid) nii põhi- kui kompleksemotsioonide osas;
- analüüsida muutust laste emotsioonide mõistmises 1,5 aasta jooksul;
- võrrelda erinevate uurimismeetodite (nukuintervjuu ja salvestatud lavastuste põhjal koostatud intervjuu) teel saadud tulemusi 7-aastastel lastel.

Uurimisküsimused ja hüpoteesid on püstitatud osaliselt toetudes Bosacki ja Moore (2004) uurimusele, Ponsi ja Harrise (2005) uurimuse tulemustele ja Eestis läbi viidud uurimusele (Ennok, 2008) ning need olid järgnevad:

1. Uurida, kuidas erineb 3-, 4-5- ja 6-7-aastaste laste (sh eraldi ka poiste ja tüdrukute) oskus ära tunda ja nimetada põhi- ning kompleksemotsioone? Oletan, et rohkem 6-7-aastaseid kui 3-ja 4-5-aastaseid lapsi oskab ära tunda ja nimetada nii põhi- kui kompleksemotsioone. Oletan, et igas vanuses tuntakse ära ja nimetatakse paremini põhi- kui kompleksemotsioone. Poiste ja tüdrukute tulemuste võrdlemisel oletan, et igas vanuses poisid tunnevad tüdrukutest paremini ära nii põhi- kui kompleksemotsioone.

2. Analüüsida vanuselisi erinevusi 3-, 4-5- ja 6-7-aastaste laste põhjendustes emotsioonide äratundmisele. Oletan, et emotsioonide äratundmisel toetuvad 3- ja 4-5-aastased lapsed pigem katsesituatsioonis nähtule ja kuuldule kui isiklikule varasemale kogemusele. 6-7-aastased lapsed põhjendavad emotsioonide äratundmist 3- ja 4-5-aastastest rohkem isiklike kogemustega.

3. Uurida, kas 3-, 4-5- ja 6-7-aastased lapsed oskavad paremini selgitada enese või sõbra emotsioone? Analüüsida, kas on vahet erinevas vanuses laste selgitustes? Oletan, et igas vanuses lapsed oskavad enese emotsioone selgitada paremini kui sõbra omi.

5. Uurida ja analüüsida, kas ja milliste kategooriatena oskavad 3-, 4-5- ja 6-7-aastased lapsed enese emotsioonide väljendamisest kirjeldada? Oletan, et 6-7-aastased lapsed nimetavad enese emotsioonide väljendamisest kirjeldamisel miimikat ja kehakeelt väiksematest lastest rohkem.

6. Analüüsida, kas erinevate uurimismeetodite teel saadud tulemustes 7-aastastel lastel esineb olulisi erinevusi emotsioonide äratundmisel/nimetamisel ja emotsiooni äratundmise põhjendamisel.

7. Analüüsida, kas ja millist arengut on märgata laste emotsioonidest arusaamises 1,5 aasta jooksul? Oletan, et laste emotsioonide mõistmises 1,5 aasta jooksul on toimunud nähtav areng.

Meetod

Katseisikud

Uuringu viisin läbi ühes Tartu lasteaia aastatel 2007 - 2009. Eeltingimusteks uuringus osalemisel olid lapse ja vanema nõusolek, emakeeleks eesti keel ja eakohane kõne areng

(selgitati välja rühmaõpetajate ja logopeedi koostöös). Osa lapsi osales uuringus kaks korda. Täpsem ülevaade erinevatel etappidel ja vanuses lastest on näha tabelis 1.

Tabel 1. Uuritavate vanuseline ja sooline koosseis

	I etapp		II etapp	
	Vanus (M)	P/T arv	Vanus (M)	P/T arv
Longituuduuringus osalejad	3a.3k	10/10	5a.4k	10/10
	(3,0a-3,11a)		(4,6a-5,6a)	
	4a.9k	10/10	6a.10.k	10/10
	(4,6a-5,11a)		(6,6a.7,6a)	
Teisel etapil osalejad			7a.1k	10/10
			(7,0a-7,3a)	
			3a.5.k	10/10
			(3,0a-3,11a)	

Märkused. P- poisid, T-tüdrukud. Sulgudes on märgitud laste miinimum/maksimumvanused

Mõõtvahendid

Emotsioonide mõistmise nukuintervjuu

Uuringu läbiviimise põhimeetodina kasutasin emotsioonide mõistmise nukuintervjuud. Selle meetodi valiku põhjuseks on varem kinnitust leidnud asjaolu, et nuku kasutamine lapse intervjuerimisel on efektiivne meetod saamaks lastelt suulisi selgitusi emotsioonidemõistmise kohta (Cassidy et al.; Griffin, 1995). Nukuintervjuus kasutas uurija nukku kommunikatsioonivahendajana, st luges jutukesti ja esitas küsimusi läbi nuku.

Iga emotsiooni kohta esitasin 5 avatud küsimust (vt lisa 1). Emotsioonide äratundmisel ja nimetamisel kasutasin vajadusel ka valikvastustega küsimusi. Intervjuu läbiviimisel olid abivahenditeks pildid (vt lisa 2) iga esitatud emotsiooni kohta, mis kujutasid stereotüüpilisi emotsioone loovaid sotsiaalseid olukordi. Iga pildi juurde koostas lühikese (3-4 lauset) jutukese (vt lisa 3), pildid joonistas kunstnik. Intervjuu ülesehituse ja ka mõned intervjuu küsimused koostas, toetudes Kanadas läbi viidud uurimusele (Bosacki ja Moore, 2004). Osad küsimused lisasin ise.

Intervjuu video põhjal

Teise meetodina kasutasin emotsioone loovate lavastuste salvestiste põhjal koostatud intervjuud. Salvestiste abil on 5-11-aastasi lapsi varem uurinud ka Peterson, Peterson ja Seeto (1983), kes uurisid laste arusaamu valetamisest.

Lavastuste situatsioonid koostas koostöös lasteaia huvijuhiga. Lavastustes väljendasid emotsioone 6-7-aastased lasteaia näiteringi poisid ja tüdrukud. Uuritavad

emotsioonid olid samad, mis nukuintervjuu teisel etapil. Emotsioone loovad olukorrad olid erinevad nukuintervjuus nähtud olukordadest (vt lisa 4). Situatsioonid (eraldi iga emotsiooni kohta) salvestasin ja näitasin igale lapsele eraldi. Iga emotsiooni kohta esitasin 2 avatud küsimust (vt lisa 5), mis jaotusid järgnevasse kategooriatesse: emotsiooni äratundmine ja nimetamine; emotsiooni äratundmise põhjendamine. Emotsioonide äratundmisel ja nimetamisel kasutasin vajadusel ka valikvastustega küsimusi. Küsimused olid samad nukuintervjuus kasutatutega.

Protseduur

Uuritavate laste vanematelt küsisid nende rühmaõpetajad eelnevalt nõusoleku uuringus osalemiseks. Andmeid kogusin uurimuse esimesel etapil (2007a) nukuintervjuuga, milles uuriti nelja emotsiooni (*rõõm/kurbus, uhkus/häbi*). Uurimuse teisel etapil (2009a) uurisin varemosalenud lapsi teistkordselt nukuintervjuuga, kuhu lisati emotsioonid *hirm/viha*. Sama intervjuuga uurisin ka uusi osalejaid. Kõiki 6-7- aastaseid lapsi uurisin lisaks lavastuste põhjal koostatud intervjuuga.

Intervjuud viisin läbi käpiknuku abil. Nukuintervjuu algul tutvustas käpiknukk end lapsele kui uudishimulikku sõpra, keda huvitab, mida lapsed tunnevad. Seejärel näitas nukk lapsele pilti, luges sinna juurde kuuluva jutukese ja seejärel esitas küsimused. Emotsioonid esitasin juhuslikus järjekorras.

Iga emotsiooni kohta esitasin viis küsimust, emotsioonide äratundmisel ja nimetamisel lisandus vajadusel valikvastusega küsimus. Küsimused esitasin järjekorras:

- 1) emotsiooni ära tundmine ja nimetamine;
- 2) emotsiooni äratundmise põhjendamine;
- 3) enese emotsioonide selgitamine;
- 4) enese emotsioonide väljendumise kirjeldamine;
- 5) sõbra emotsioonide selgitamine.

Intervjuu kestvusajaks oli sõltuvalt lapsest 15-20 minutit. Mõne noorema lapsega viisin intervjuu läbi kahes osas. Osade 3-aastaste lastega tegi intervjuud nende õpetaja. Kõik intervjuud salvestasin diktofonile ja kirjutasin hiljem ümber.

Lavastusel põhinev intervjuu toimus eraldi iga lapsega. Selgitasin lapsele, et ta näeb lapsi erinevates olukordades ja pärast küsin temalt nähtu kohta küsimusi. Emotsioonid esitasin, sarnaselt nukuintervjuuga, juhuslikus järjestuses.

Iga emotsiooni kohta esitasin 2 avatud küsimust, mis jaotusid järgnevatesse kategooriatesse:

1. emotsiooni ära tundmine ja nimetamine;
2. emotsiooni äratundmise põhjendamine.

Emotsioonide äratundmisel ja nimetamisel kasutasin vajadusel ka valikvastustega küsimusi. Intervjuu kestvuseks oli orienteeruvalt 10 minutit. Intervjuud salvestasin ja transkribeerisin.

Andmeanalüüs

Andmete analüüsimiseks kodeerisin saadud vastused järjestiksskaalal, kus iga vastus sai arvulise väärtuse teatud tunnuse alusel. Mõlema meetodi küsimused ja kodeeringud olid samad. Vastused kodeerisin järgmiselt:

1) *Emotsioonide äratundmine ja nimetamine* kodeeriti 4-punkti skaalal.

Küsimus: Mis sa arvad, mida Liisu sinu arust tunneb? (Mis tunne tal on?). Vajadusel esitati valikvastusega küsimus: Kas ta on sinu arust kurb või rõõmus?

0-vastus puudub, ei tea, keeldub;

1-vale valikvastus;

2-õige valikvastus;

3-õige spontaanne vastus.

Analüüsides kasutasin koondskoore. Emotsioonide äratundmise skoori arvutasin, liites paariti (*rõõm-kurbus*, *hirm-viha*, *uhkus-häbi*) kokku õiged valikvastused ja õiged spontaansed vastused. Emotsioonide nimetamise skoori leidsin, liites samadel paaridel kokku õiged spontaansed vastused.

2) *Emotsioonide äratundmise põhjendamine* kodeeriti 4-punkti skaalal.

Küsimus: Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad?)

0-selgitus puudub, ei tea, keeldub;

1- jutukeses välja toodud situatsioon;

2- viide miimikale, kehakeelele;

3- vastuses tuuakse välja situatsioon + kehakeel/miimika;

4- lapse varasemal kogemusel põhinev oletus.

3 ja 5) *Enese ja sõbra emotsioonide selgitamine* kodeeriti 6-punkti skaalal.

Küsimus: Mis teeb sind kurvaks?

Küsimus: Kui sa näed, et su sõber on kurb, siis mis võis teda sinu arvates kurvastada?

- 0- vastus puudub, ei tea, keeldub;
  - 1- ei ole emotsiooni kogunud;
  - 2- nimetab emotsiooniga mitteseotud asju;
  - 3- esemed, asjad (nt mänguasjad, kingitused, riided jne);
  - 4- olukorrad, inimestevahelised suhted (n. kui ema mind/teida kiidab);
  - 5- tegevused, saavutused (nt olen/on uhke, kui osalen/osaleb lastemaratoni).
- 4) *Enese emotsioonide väljendamise kirjeldamine* kodeeriti 3-punkti skaalal:
 Küsimus: Mida sa siis teed kui oled kurb? (Kirjelda, räägi)

- 0- vastus puudub, ei tea, keeldub;
- 1-tegevuse kirjeldamine (n. mängin);
- 2- täpne ja emotsiooniga sobiv miimika/kehakeel (nt naeran, nutan).

Küsimuste 2-4 korral analüüsisin kõiki emotsioone koos ning liitsin kõigile emotsioonidele antud vastava kategooria vastused kokku.

Tulemused

Saadud andmed sisestati ja töödeldi tabelarvutusprogrammiga MS Excel ning andmeanalüüsiprogrammiga STATISTICA 7. Gruppidevaheliste erinevuste leidmisel kasutati dispersioonanalüüsi (ANOVA), post-hoc analüüs viidi läbi Bonferroni testiga.

Dispersioonanalüüs näitas, et üheski küsimuses ei olnud statistiliselt olulisi erinevusi poiste ja tüdrukute antud vastustes. Seetõttu analüüsin nende vastuseid koos.

Esmalt esitan tulemused uurimuse ristlõikeline osa kohta, kirjeldades tulemusi eri vanusegruppides ning kahe uurimismetoodika korral. Toon välja gruppidevahelised erinevused. Edasi kirjeldan longituudse töö tulemusi. Kirjeldan tulemusi kahel ajahetkel kahes vanuseastmes: 3-5-aastastel ning 5-7-aastastel lastel.

Vanuselised erinevused: ristlõikeline uurimus

Tabelis 2 on näidatud eraldi kolme vanusegrupi tulemused (keskmised ja standardhälbed) kõigi hinnatud näitajate kohta.

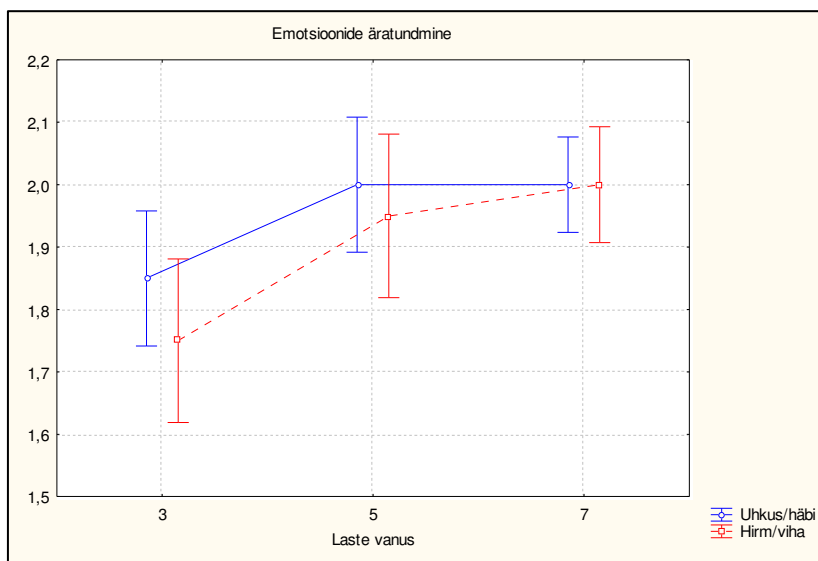
Tabel 2. Tulemused vanusegruppide kaupa. Gruppidevahelised erinevused

	3a		4-5a		6-7a				
	M	SD	M	SD	M	SD	F	p	Erinevused
Emotsioonide äratundmine									
Rõõm/Kurbus	2,00	0,00	2,00	0,00	2,00	0,00			
Uhkus/Häbi	1,85	0,49	2,00	0,00	2,00	0,00	2,86	0,06	
Hirm/Viha	1,75	0,55	1,95	0,22	2,00	0,00	4,85	0,01	3a<7a
Emotsioonide nimetamine									
Rõõm/Kurbus	0,65	0,88	1,80	0,52	2,00	0,00	49,20	0,00	3a<5/7a
Uhkus/Häbi	0,05	0,22	0,40	0,68	1,10	0,71	21,69	0,00	3/5a<7
Hirm/Viha	0,45	0,60	1,20	0,83	1,78	0,48	31,30	0,00	3a<5a<7a
Äratundmise põhjendamine									
Jutuke/pilt	4,25	2,02	3,45	2,01	4,75	1,55	3,51	0,04	5a<7a
Miimika/kehakeel	0,80	1,01	4,00	2,22	3,23	2,14	15,30	0,00	3a<5/7a
Oletus varasema kogemuse põhjal	0,15	0,37	0,00	0,00	0,43	0,96	2,69	0,07	
Emotsioonide selgitamine									
Enesel	3,75	2,34	5,70	0,57	5,65	0,66	16,71	0,00	3a<5/7a
Sõbral	3,95	2,19	5,70	0,66	5,63	0,90	12,81	0,00	3a<5/7a
Emotsioonide väljendamine									
Tegevused	2,95	2,09	3,60	1,57	4,08	1,25	3,44	0,04	3a<7a
Miimika/kehakeel	0,55	0,76	2,85	1,53	1,40	1,28	17,69	0,00	3a<5/7a

Märkused. M-keskmine, SD-standardhälve, F- F-statistiku väärtus, p-olulisus
Erinevused-gruppidevahelised olulised erinevused

Emotsioonide äratundmine

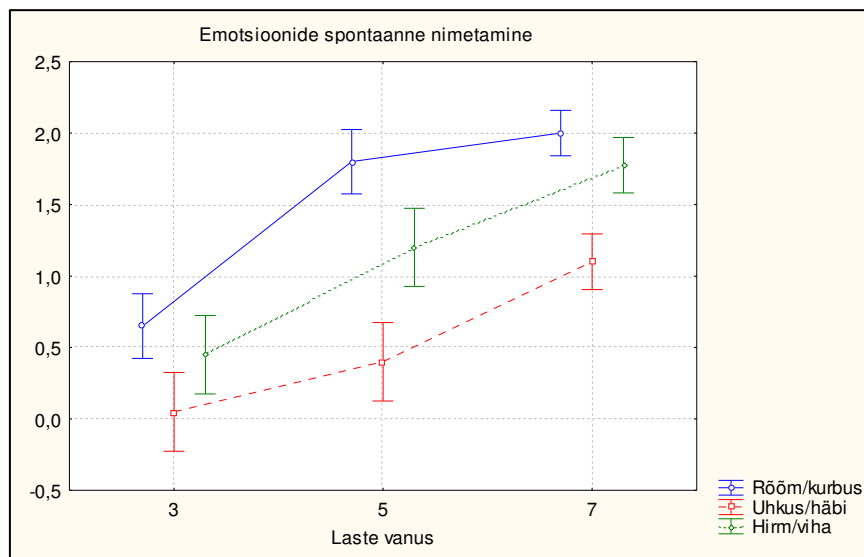
Rõõmu/kurbust tundsid ära kõik uuritud lapsed. Dispersioonanalüüs näitas, et ka uhkust/häbi tundsid peaaegu samavõrra hästi ära kõigi vanuserühmade lapsed, gruppidevahelised erinevused ei olnud olulised ($p>0,05$). Hirmu/viha tundsid 3-aastased lapsed ära oluliselt vähem kui 6-7-aastased lapsed. Tulemused uhkuse/häbi ja hirmu/viha kohta on illustreeritud ka joonisel 1.

Joonis 1. Emotsioonide äratundmine erinevas vanuses lastel

Emotsioonide spontaanne nimetamine

3 (vanus: 3, 5, 7) x 3 (emotsioonide paar: *rõõm/kurbus*, *hirm/viha*, *uhkus/häbi*) kordusmõõtmiste dispersioonanalüüs näitas, et emotsioonide nimetamist mõjutavad vanus, $F(2,77)=57,83$, $p<0,001$ ja emotsioonipaar, $F(2,154)=72,04$, $p<0,001$. Oluline on ka nendevaheline interaktsioon, $F(2,154)=3,65$, $p=0,007$. Edasi analüüsisin eraldi kõiki paare. Dispersioonanalüüs näitas, et statistiliselt olulised erinevused esinesid kõigi emotsioonipaaride nimetamises (vt ka tabel 2). Ilmnes, et 4-5- ja 6-7-aastased lapsed oskavad *rõõmu* ja *kurbust* spontaanselt nimetada oluliselt paremini kui 3-aastased lapsed. *Hirmu* ja *viha* spontaansel nimetamisel leiti oluline erinevus kõigi vanusegruppide vahel (vanuse suurenedes nimetati neid emotsioone vastavalt rohkem). *Uhkuse* ja *häbi* nimetamisel ilmnes, et 3- ja 4-5-aastased lapsed oskavad neid emotsioone spontaanselt nimetada oluliselt vähem kui 6-7-aastased lapsed. Antud tulemused on toodud joonisel 2.

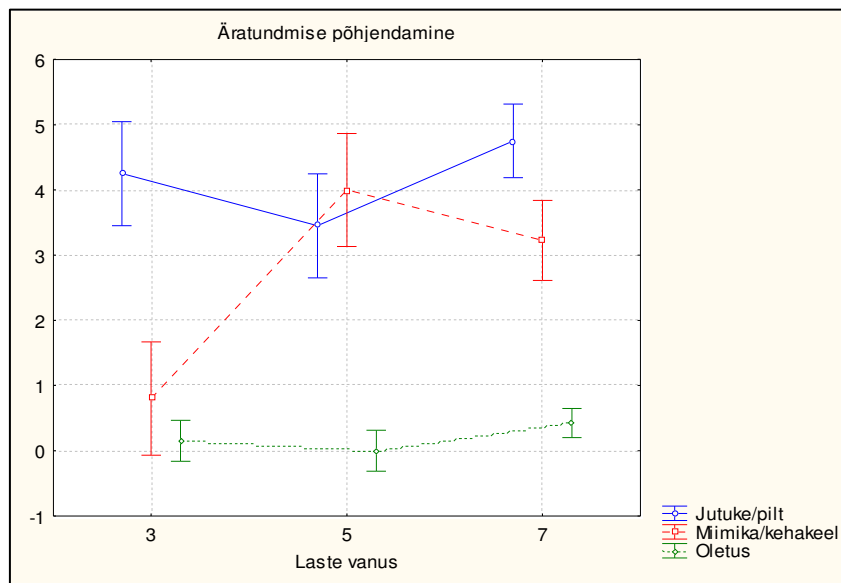

Joonis 2. Emotsioonide nimetamine erinevas vanuses lastel

Emotsioonide äratundmise põhjendamine

Põhjendamisel uurisin kolme tüüpi vastuseid: 1. (madalam) tase - põhjendamine kuuldud jutu või nähtud pildiga; 2. tase - põhjendamine miimikale/kehakeele viitamisega; 3. (kõrgem) tase - põhjendamine varasemale kogemusele tugineva oletusega. Emotsioonide äratundmist põhjendasid 6-7-aastased lapsed 3- ja 4-5-aastastest lastest rohkem jutukesele ja pildile viitamisega (vt ka tabel 2). Miimikale ja kehakeelele viitamist kasutasid 4-5- ja 6-7-aastased lapsed oluliselt rohkem kui 3-aastased lapsed. Puudus oluline vahe 4-5- ja 6-7-

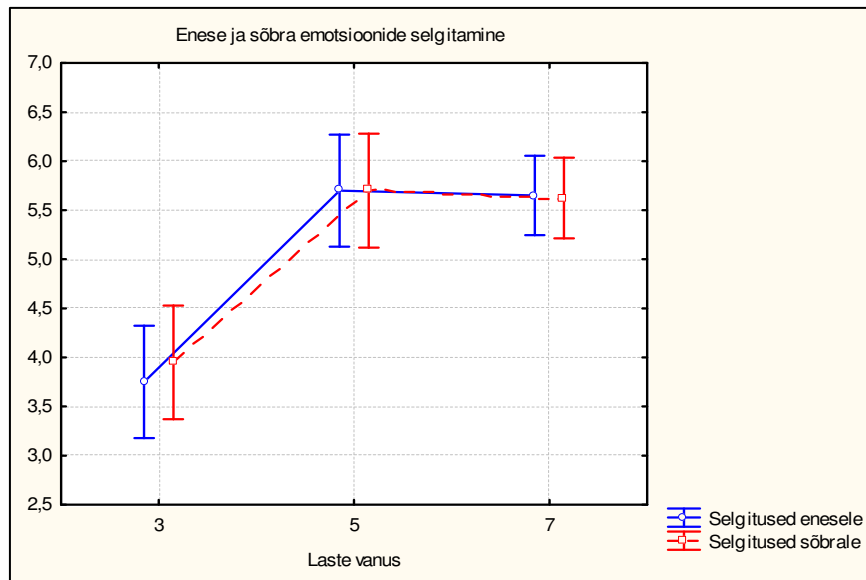
aastaste laste tulemustes. Kõrgema kategooria vastust, milles tugineti isiklikule varasemale kogemusele, kasutasid põhiliselt 6-7-aastased lapsed ja vähesed 3-aastased lapsed, kuid nende vastuste osakaal oli väike. 4-5-aastased lapsed oletusi ei nimetanud. Vastuse *oletus* jaotuvus oli erinevate emotsioonide lõikes ühtlane. Kõige rohkem raskusi emotsioonide äratundmise põhjendamisel oli 3-aastastel lastel, kes ei osanud tihti vastata. Erinevalt ülejäänud emotsioonidest, põhjendasid lapsed emotsioone *rõõm* ja *viha* ülekaalukalt miimikale ja kehakeelele viitamisega, mõnevõrra vähem jutule/pildile osutamisega. Tulemused emotsioonide äratundmise põhjenduste kohta on näha joonisel 3.

Joonis 3. Emotsioonide äratundmise põhjendamine erinevas vanuses lastel

Enese ja sõbra emotsioonide selgitamine

Dispersioonianalüüsi põhjal leidsin olulise vanustevahelise erinevuse nii enese kui sõbra emotsioonide selgitamisel. Ilmnes, et 3-aastased lapsed suutsid enese ja sõbra emotsioone selgitada oluliselt vähem kui vanemate vanusegruppide lapsed. Kordusmõõtmise ANOVA testi tulemusena selgus, et enese ja sõbra emotsioonide selgitustes ei esine olulist erinevust. Leidsin aga vanuse mõju antud selgitustele (vt tabel 2), vanuse suurenedes suureneb oskus nii enese kui sõbra emotsioone selgitada. Tulemused on toodud joonisel 4.

Joonis 4. Enese ja sõbra emotsioonide selgitamine

Selleks, et saada ülevaade konkreetsetest sündmustest, mis lastel emotsioone esile kutsuvad, kirjutasin üles erinevates kategooriates antud vastused küsimusele *mida sa teed kui oled* (näiteks) *rõõmus*. See andis võimaluse iga emotsiooni tekkepõhjuseid konkreetsemalt kirjeldada. Kõige rohkem arvasi *ei ole seda emotsiooni kogenud* toodi nii enese kui sõbra kohta välja emotsiooni *häbi* selgitamisel (põhiliselt 3-aastased lapsed). Emotsiooniga mitteseotud asju nimetasid selgitustes üksikud 4-5-aastased ja põhiliselt 3-aastased lapsed. 6-7-aastased lapsed neid ei nimetanud. Intervjuude käigus selgus, et 6-7-aastased lapsed arutlesid mõningatel juhtudel ka selle üle, et üks olukord põhjustab temas mitme emotsiooni esilekerkimist (nt *kui ma kaotan võistlustel, siis olen vihane ja kurb, natuke häbi on ka*)

Rõõm. Kõige rohkem selgitusi osati anda emotsiooni *rõõm* kohta. Kui 3-aastased lapsed rõõmustavad rohkem asjade üle (põhiliselt mänguasjad, riided ja kingitused, multikad, arvutimängud, söök jms), siis vanemad lapsed nimetasid rohkem inimestevahelisi suhteid. Vastustes toodi välja kõige rohkem sünnipäeva, pere liikmete (ema, isa ja vanaema nimetati kõige rohkem) olemasolu ja häid suhteid nendega. Nimetati ka nalju, kui minuga mängitakse, kui sõbral läheb hästi, külalisi, kooliminekut, sõpru, jõule, jõuluvana, päkapikke ja aasta aegu. Üks laps ütles, et teda rõõmustab, kui vennad teda ei kiusa. Ka sõbra emotsiooni *rõõm* osas nimetasid 3-aastased lapsed, erinevalt 5- ja 7-aastastest lastest, inimestevahelisi suhteid vähem. Tegevuste ja saavutuste osas nimetati kõige rohkem mängimist. Lisaks nimetati veel naermist, laulmist, enda oskust midagi parandada, arvutiga mängimist, lumememme tegemist, ilusa pildi joonistamist, hobusega sõitmist ja õues jalutamist.

Kurbuse osas tõid igas vanuses lapsed nii enese kui sõbra emotsiooni selgitamisel põhiliselt välja olukordi ja inimestevahelisi suhteid. Palju nimetati olukorda, kus keegi lööb

ja asjade katkiminekut. Toodi välja ka pahandamist, kui keegi ei taha sõber olla, kui lubadusi ei täideta, kui minu kaela aetakse pahandusi, ema eemalolekut/paha tuju, haigusi, võistlustel kaotamist, kui minu üle naerdakse, kiusamist, halba und, kui ei saa õue/mängida, esitatud pilti *kurbuse* kohta, valu ja ema võimalikku surma. Tegevusi ja asju nimetasid vähesed lapsed. Tegevustena nimetati pahanduse tegemist, asjade lõhkumist ja ära võtmist.

Uhkus. Emotsiooni *uhkus* selgitusena nimetas enamik 4-5- ja 6-7-aastastest lastest enda tegevusi või saavutusi (mängus või spordivõistlustel võitmine, ilusa pildi joonistamine, rattaga sõitmine, oskus asju parandada, jalgpallile pihta saamine, esinemine). 3-aastased lapsed nimetasid tegevusi ja saavutusi vähe, rohkem tõid nad välja asju (auhindu, mänguasju, ratast, riideid, kingitusi). Uhkuseallikana nimetasid ka suuremad lapsed palju asju ning esemeid. Igas vanuses lapsed nimetasid *uhkuse* selgitamisel kõige vähem olukordi ja inimestevahelisi suhteid (kui ma olen viisakas jms). Vastuste jaotuvus enese ja sõbra osas oli sarnane.

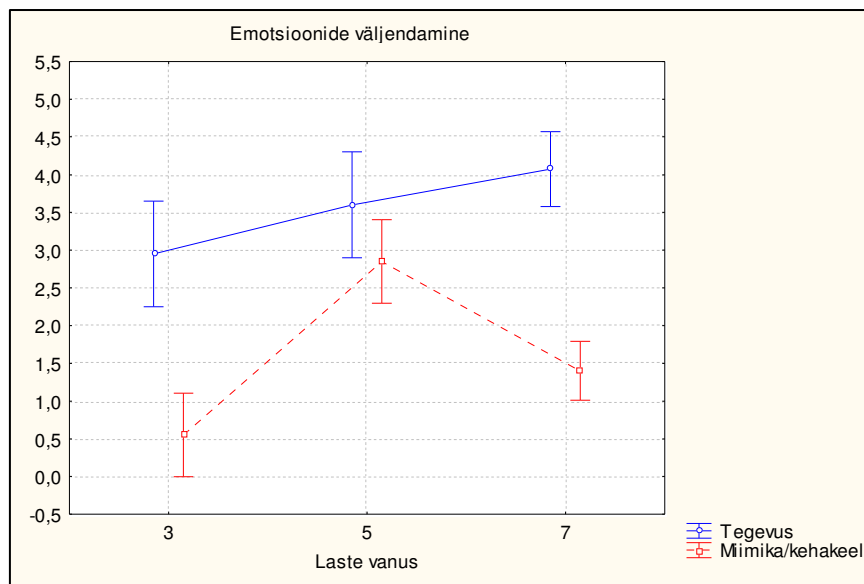
Häbi. Enese emotsiooni *häbi* selgitamisel ilmnas, et erinevalt teiste emotsioonide selgitamisest, ei andnud 6-7-aastased lapsed siin mitmel juhul selgitusi, väites, et nad ei mäleta, mille pärast nad häbi tunnevad/on tundnud. Enese ja sõbra emotsiooni *häbi* selgitusena nimetasid igas vanuses lapsed kõige rohkem olukordi ja inimestevahelisi suhteid (võõrad inimesed, kui teised liiga teevad, kui keegi kiusab, kui saan riielda, kui minu üle naerdakse, kui nurka pannakse). Erinevalt 3-aastastest nimetasid suuremad lapsed ka oma tegevusi (kui jonnin, kaklen, teen pahandust, löön, ropendan, käitun halvasti). Väga vähe nimetati häbitunde selgituseks asju ja esemeid.

Viha. Viha selgitasid igas vanuses lapsed kõige rohkem inimestevaheliste suhete ja erinevate olukordadega (kui keegi lööb, kui minu asju lõhutakse, kui ma ei saa süüa, kui ma ei taha trenni minna, kui ei saa mida tahan, kui ema ja isa ei mängi minuga, kui lasteaias kogu aeg tädid vahetuvad, kui minu kohta halvasti öeldakse, kui mind juustest tiritakse, kui keegi solvab, kui mind üles aetakse, kui mu pilti soditakse, õe-venna kiusamine). Ei nimetatud asju ja tegevusi nimetati vähe.

Hirm. Kõige rohkem hirmutavad lapsi inimestevahelised suhted ja erinevad olukorrad. Tulemus oli sarnane kõigi vanusegruppides. Põhiliselt nimetati pimedust, halba und ja üksijäämist. Nimetati ka kõva häält, kui mind luku taha pannakse, kui välisuks on öösel lahti, joodikuid ja kurje inimesi, ehmatavaid hääli, varje akna taga, kui keegi üritab lüüa, kolle/kummitusi. Lapsed kardavad ka erinevaid loomi (koer, hunt, lõvi, hiir, madu, putukad). Tegevustena nimetati kõrgele ronimist ja ujumist.

Enese emotsioonide väljendamine

Dispersioonanalüüs näitas olulisi erinevusi emotsioonide väljendamise kirjeldamisel (vt tabel 2). 3-aastased lapsed ei osanud tihti emotsioonide väljendamisest kirjeldada. Post - hoc analüüsiga leiti, et emotsioonide väljendamisest kirjeldasid 3-aastased lapsed mõlemast vanemast vanusegrupist oluliselt vähem miimika ja kehakeele kasutamist. Leiti, et 3-aastased lapsed kasutavad 6-7-aastastest lastest oluliselt vähem ka tegevuste kirjeldamist. Samas miimikale ja kehakeelele viitamine oli 3-aastastel madalam, kuid 4-5- ja 6-7-aastastel lastel ei erinenud. Emotsioonide väljendamine vanuseti on toodud joonisel 5.

Joonis 5. Enese emotsioonide väljendamine

Iga emotsiooni korral palusin lastel kirjeldada oma emotsioonide väljendamisest. Vastuste analüüs näitas, et ülekaalukalt nimetati ainsana emotsiooni rõõm osas sobivat miimikat ja kehakeelt (naeran, olen rõõmsa näoga, nutan rõõmust). Tegevustena nimetati kõige rohkem mängimist. Järgnesid tantsimine, joonistamine, laulmine, multikate vaatamine ja söömine. Ka ülejäänud emotsioonide osas, kus lapsed nimetasid rohkem tegevusi, toodi peamise tegevusena välja mängimine.

Kurbuse väljendamisest nimetati peale mängimise tegevustena veel joonistamist, multikate vaatamist, emme sülele pugemist, arvutimängu mängimist, emale või isale mure kurtmist, plaastri panekut ja ilusate riide ostmist. Suuremad lapsed nimetasid mitmel korral ka üldisemaid tegevusi (ma teen midagi, mis mu tuju paremaks muudaks). Miimika osas nimetati nutmist ja kurba nägu.

Emotsiooni *uhkus* osas nimetati tegevusena peale mängimise veel peole minekut, enese näitamist, emale-isale rääkimist, oma asjade jagamist. Miimika osas nimetati nina püsti ajamist ja rõõmsat suud. Osad lapsed püüdsid miimikat edasi anda sobivat näoilmet matkides.

Häbi väljendamisel kirjeldati tegevustena peale mängimise (mida nimetati vähe) üsna palju olukorrast eemaldumist (lähen peitu, lähen kappi, lähen ära, poen voodisse nutma). Nimetati ka halvasti käitumist, vabandamist ja kallistamist. Miimika osas toodi välja kurba näoilmet. Miimikat püüti intervjuerijale edasi anda põhiliselt mitte sõnades, vaid näoilmetega (pea longus, pilk maas, kurb nägu).

Hirmu väljendamisel oli ülekaalukaim vastus: lähen emme juurde/hüüan ema. Palju nimetati ka olukorrast eemaldumist: poen voodisse, jooksen ära, panen silmad kinni, proovin ilusaid asju ette kujutada. Miimika ja kehakeele osas nimetati nutmist ja värisemist. Selle emotsiooni puhul ei nimetatud ainsana mängimist.

Viha väljendamisest kirjeldati lisaks mängimisele järgmiste vastustega: olen omaette, loen, mõtlen järele, teen vastu, ütlen *palu vabandust/ära kiusa*, karjun ta peale, lähen oma tuppa, küsin miks sa nii teed, pahandan, püüan rahuneda. Miimika/kehakeelena nimetati: surun käed rusikasse, nutan, löön, mossitan.

Erinevate uurimismeetoditega saadud tulemused

Tabelis 3 on toodud 6-7-aastaste laste erinevate uurimismeetodite (nukuintervjuu /intervjuu video põhjal) teel saadud vastuste analüüsi tulemused.

Tabel 3. Erinevate uurimismeetoditega saadud tulemuste võrdlus 6-7-aastastel lastel

	Laste arv	Intervjuu video põhjal		Nukuintervjuu	
		M	SD	M	SD
Emotsioonide äratundmine					
<i>Rõõm/Kurbus</i>	40	2,00	0,00	2,00	0,00
<i>Hirm/Viha</i>	40	2,00	0,00	2,00	0,00
<i>Uhkus/häbi</i>	40	2,00	0,00	2,00	0,00
Emotsioonide nimetamine					
<i>Rõõm/Kurbus</i>	40	2,00	0,00	2,00	0,00
<i>Hirm/Viha</i>	40	1,75	0,44	1,78	0,48
<i>Uhkus/Häbi</i>	40	1,25	0,74	1,10	0,71
Äratundmise põhjendamine.					
<i>Jutuke/pilt</i>	40	5,00	1,18	4,75	1,55
<i>Miimika/kehakeel</i>	40	3,15	1,64	3,23	2,14
<i>Oletus varasema kogemuse põhjal</i>	40	0,18	0,50	0,43	0,96

Märkused. M-keskmine, SD-standardhälve

Erinevate meetodite teel saadud tulemuste võrdlemine kordusmõõtmiste dispersioonanalüüsiga näitas, et nii emotsioonide nimetamisel kui emotsioonide äratundmise põhjendamisel on kahe erineva meetodiga saadud tulemused sarnased.

Arengulised muutused emotsioonide mõistmisel: longituudne uurimus

Hindamaks arengulisi muutusi erinevas vanuses viidi läbi 2 (vanusegrupp: 3→5 ja 5→7 aastased) x 2 (intervjueerimise kord: esimene ja teine) kordusmõõtmiste dispersioonanalüüsid, kusjuures iga küsimust küsiti kaks korda 1,5-aastase vahega. Tabelis 4 on toodud nii vanusegrupi kui korra peamõjud, samuti nende vahelised interaktsioonid. Selles töös kasutati kahte emotsioonidepaari: *rõõm/kurbus* ja *uhkus/häbi*.

Tabel 4. Tulemused vanusegruppide kaupa. Emotsioonide mõistmise arengulised muutused.

	3-5aastased				5-7-aastased				F		
	I kord		II kord		I kord		II kord				
	3-aastased		4-5-aastased		5-aastased		6-7-aastased				
	M	SD	M	SD	M	S	M	SD	Vanusegrupp	Kord	Grupp x kord
Nimetamine											
<i>Rõõm/kurbus</i>	0,5	0,6	1,8	0,52	1,6	0,68	2	0	27,92*	57,8*	16,2*
<i>Uhkus/häbi</i>	0,1	0,31	0,4	0,68	0,15		1,35	0,81	12,67*	39,95*	14,38*
Äratundmise põhjendamine											
<i>Jutuke/pilt</i>	2,5	1,28	2,35	1,39	3,75	0,44	3,45	1,09	20,62*	0,93	0,1
<i>Miimika/kehakeel</i>	0,8	1,15	2,55	1,57	0,85	0,93	2,45	1,36	0,01	38,58*	0,08
Emotsioonide väljendamine											
<i>Tegevus</i>	1,95	1,5	1,95	1,32	2,2	1,06	2,55	0,6	2,41	0,49	0,49*
<i>Miimika/kehakeel</i>	0,6	0,88	2,15	1,35	1,6	1,14	1,3	0,86	0,09	7,7*	16,86*
Selgitamine											
<i>Enesel</i>	2,95	1,09	3,75	0,44	3,8	0,41	3,8	0,41	7,89*	8,94*	8,94*
<i>Sõbral</i>	2,55	0,89	3,85	0,37	3,75	0,55	3,8	0,89	10,98*	22,23*	19,06*

Märkused. M-keskmine, SD - standardhälve, *-p < 0,05

Emotsioonide äratundmine ja nimetamine

Emotsioone tunti ära väga hästi kõigis vanusegruppides ning ANOVA kordusmõõtmiste test näitas, et olulist paranemist vastustest ei esinenud. Põhiemotsioonide (*rõõm/kurbus*) nimetamisel olid olulised nii vanuse ja korra peamõjud kui interaktsioon vanuse ja testimise korra vahel. Vanuses 3.-5. aastani toimus hüppeline areng põhiemotsioonide *rõõm/kurbus* spontaansel nimetamisel, $F(1,19)=62,96$; $p<0,001$. Ilmnes

statistiliselt oluline erinevus esimese ja teise testimise tulemustes, teisel testimisel said lapsed emotsioonide nimetamisega paremini hakkama. Kompleksemotsioonide *uhkus/häbi* arengus on oluline interaktsioon vanuse ja testimise korra vahel ning vanuse ja korra peamõjud. 3.-5. eluaastani suuri muutusi ei toimunud. Seevastu 5.-7. eluaastani on näha märgatavat muutust kompleksemotsioonide *uhkus/häbi* spontaansel nimetamisel, $F(1,19)=48,86$; $p<0,0001$. 6-7-aastaselt oskasid lapsed neid emotsioone märgatavalt rohkem spontaanselt nimetada kui 3-5-aastaselt. Oluline erinevus leiti *uhkuse/häbi* nimetamisel teise ajahetke testitulemustes.

Emotsioonide äratundmise põhjendamine

Emotsioonide äratundmise põhjendamisel ei leitud olulist erinevust kahe testimise tulemuste vahel. Siiski leiti erinevus kahe vanusegrupi vahel. 5-7-aastased lapsed põhjendasid emotsioonide äratundmist 3-5-aastastest lastest rohkem jutu või pildiga. Leiti ka korra mõju, kui ilmnes, et 3.-5. aastaste laste grupis kasvas teisel korral põhjendamine miimikale/kehakeelele viitamisega. Kuigi 6-7-aastased lapsed nimetasid emotsioonide põhjendamisel ka kõrgema taseme vastuseid (isiklikul kogemusel põhinev oletus), ei olnud nende vastuste osakaal märkimisväärselt suur.

Enese emotsioonide väljendamine

Enda emotsioonide väljendamise kirjeldamisel on näha arengut 3.-5. eluaastani, kus suurenes märgatavalt miimikale ja kehakeelele viitamine $F(1,19)=20,31$; $p<0,000$. Miimikale ja kehakeelele viitamist mõjutas oluliselt testimise kord, ilmnes ka interaktsioon vanuse ja korra vahel. Miimikat ja kehakeelt nimetasid selle vanusegrupi lapsed oluliselt rohkem uuringu teisel ajahetkel. Tegevuste nimetamisel ilmnes korra ja vanuse koosmõju 5.-7. eluaastani, mil suurenes viitamine tegevustele. Samas ei leitud olulist erinevust testimise esimesel ja teisel ajahetkel, $F(1,19)=2,81$; $p=0,110$.

Enese ja sõbra emotsioonide selgitamine

Enese emotsioonide selgitamisel ilmnemid kahe testimise vahelised erinevused, kusjuures tulemusi mõjutasid nii vanus kui testimise kord ja nendevaheline interaktsioon. 5.-7. eluaastani ei olnud näha olulist arengut, samas paranes see oskus märgatavalt vanuses 3.-5. eluaastani, $F(1,19)=10,48$; $p<0,004$. Enese emotsioonide selgitamisel leiti, et teisel korral oskasid lapsed enese emotsioone tunduvalt paremini selgitada kui esimesel korral. Sarnased olid tulemused ka sõbra emotsioonide selgitamisel, kus selgitamise võime kasvas märgatavalt

3.-5. eluaastani, $F(1,19) = 39,64$; $p < 0,000$. Siin leiti samuti oluline erinevus tulemustes testimise teisel ajahetkel. Sõbra emotsioonide selgitamise oskus paranes suuremas ulatuses kui enese emotsioonide selgitamise oskus.

Arutelu

Käesolevas magistritöös uuriti põhiemotsioonide (rõõm, kurbus, hirm, viha) ja kompleksemotsioonide (uhkus, häbi) mõistmist 3-7-aastastel lastel. Lisaks uuriti emotsioonide mõistmise arengut, küsitledes 40 last kahel korral 1,5-aastase vahega. Kõigi 6-7-aastaste lastega viidi lisaks nukuintervjuule läbi ka lavastuse põhjal koostatud intervjuu, et võrrelda erinevate uurimismeetodite teel saadud tulemusi. Sarnaselt varasematele uurimustele leiti, et lapsed mõistavad paremini põhiemotsioone kui kompleksemotsioone. Erinevalt varasematest uurimustest, mis kinnitasid, et lapsed oskavad selgitada enese emotsioone paremini kui sõbra omi, leiti antud töös, et nii enese kui sõbra emotsioone osati selgitada üsna sarnaselt. Emotsioonide mõistmise longituudne uurimus andis kooskõlalised tulemused varasemate ja selle uurimuse I osaga. Leiti, et on toimunud arengulised muutused kahes vanuserühmas emotsioonide nimetamisel, väljendamise kirjeldamisel ja enese ning sõbra emotsioonide selgitamise oskustes.

Sugudevahelised erinevused

Hüpotees, et igas vanuses poisid tunnevad tüdrukutest paremini ära nii põhi- kui kompleksemotsioone, ei leidnud kinnitust. Võrreldes poiste ja tüdrukute tulemusi, ei leitud üheski uurimisvaldkonnas olulisi erinevusi. Antud tulemus on kooskõlas Pons et al. (2003) uurimuse tulemustega, milles ei leitud erinevusi tüdrukute ja poiste emotsioonide äratundmises ja nimetamises, kuid ei ole kooskõlas varasema Eestis läbi viidud uurimuse tulemustega, kus poisid said paremaid tulemusi põhiemotsioonide osas ning kompleksemotsioone oskasid nimetada vaid 3- ja 5-aastased poisid (Ennok, 2008). Kirjeldatud vastuolu põhjuseks võib olla valimi suurenemine, mis võimaldab saada usaldatavamaid tulemusi. Käesoleva töö tulemused on vastuolus ka Bosacki ja Moore (2004) uurimuse tulemustega, milles tüdrukud said paremini aru kompleksemotsioonist uhkus ja uurimusega, kus tüdrukud said nii põhi- kui kompleksemotsioonide osas paremaid tulemusi (Cutting & Dunn, 1999). Nii eelpool toodud kui käesoleva uurimuse tulemused on vastuolus ka uurimusega, milles leiti, et eelkooliealised poisid said tüdrukutest paremaid tulemusi nii põhi- kui kompleksemotsioonide mõistmisel. (Laible & Thompson, 1998; Whissell &

Nicholson, 1991). Antud tulemust võis mõjutada ka uuritavate valim. Käesolevas uurimuses olid kõik uuritavad lasteaialapsed, kuid ei uuritud kodus kasvavaid lapsi. On võimalik, et lasteaias suunatakse laste emotsionaalset arengut sarnaselt, sõltumata soost. Samas võivad koduste laste vanemad suunata nende emotsionaalset arengut erinevalt, lähtuvalt soost. Näiteks Fivush (1989, viidatud Bosacki & Moore, 2004 j) leidis oma uuringus, et emad selgitavad poistele rohkem emotsioonide sisu, samas tüdrukutele nimetavad emotsioone neid selgitamata. Seega võivad koduste laste tulemused olla erinevad lasteaialaste tulemustest. Kuna uurimistulemused poiste ja tüdrukute emotsioonide mõistmisel on olnud väga erinevad, siis on tegemist huvipakkuva teemaga, mida tasub uurida ka edaspidi.

Vanuselised erinevused ja emotsioonide mõistmise areng

Emotsioonide äratundmine ja nimetamine

Oletus, et igas vanuses tuntakse ära ja nimetatakse paremini põhi- kui kompleksemotsioone, leidis osaliselt kinnitust. Kuigi emotsioonide äratundmisel leiti, et *hirmu* ja *viha* oskasid 3-aastased lapsed valikvastuste abil 6-7-aastastest lastest oluliselt vähem ära tunda, ei leitud sarnast erinevust nende emotsioonide nimetamisel. Kõigi nelja põhiemotsiooni (*rõõm*, *kurbus*, *hirm*, *viha*) nimetamisel andsid igas vanuses lapsed oluliselt rohkem õigeid spontaanseid emotsioonisõnu kui kompleksemotsioonide *uhkus* ja *häbi* nimetamisel. Analüüsist selgus, et kõige paremini tundsid igas vanuses lapsed ära põhiemotsioone *rõõm* ja *kurbus*. Kuigi ka põhiemotsioone *hirm* ja *viha* nimetati rohkem kui kompleksemotsioone *uhkus* ja *häbi*, on nende äratundmise tase siiski madalam emotsioonidest *rõõm* ja *kurbus* ning *uhkus* ja *häbi*. Mis võib olla selle tulemuse põhjus? Põhjuseks võib olla ühelt poolt eeltoodud verbaalne võimekus, teisalt võib ka oletada, et oma olemuselt on need emotsioonid keerulisemalt mõistetavad kui *rõõm* ja *kurbus*. Seega võib arvata, et põhiemotsioonide areng on erinevate emotsioonide puhul erinev.

Kirjeldataud tulemused on kooskõlas varasemate uurimustega põhiemotsioonide (Dunn & Hughes, 1998) ja kompleksemotsioonide (Russell & Paris, 1994) osas. Antud tulemused on sarnased ka Bosacki ja Moore (2004) ning Ennoki (2008) uurimustega, milles lapsed said paremaid tulemusi põhiemotsioonide osas ja Griffini (1995) leiuga, et eelkooliealised lapsed mõistavad vähemalt osaliselt kompleksemotsioone. Ka varasem vanematelt saadud andmetega eelkooliealiste laste emotsioonidest arusaamise uurimus andis sarnaseid tulemusi (Ridgeway, Watwers & Kuczaj, 1985).

Oletus, et rohkem 6-7-aastaseid kui 3- ja 4-5-aastaseid lapsi oskab ära tunda ja nimetada nii põhi- kui kompleksemotsioone, leidis osaliselt kinnitust. Emotsioonide äratundmise ja nimetamise areng erinevate emotsioonide korral toimus erinevas vanuses. Kui *rõõmu* ja *kurbust* oskasid 4-5-aastased lapsed nimetada võrdselt 6-7-aastastega, siis emotsioone *uhkus/häbi* ja *hirm/viha* oskasid 6-7-aastased lapsed nii 3- kui 4-5-aastastest lastest spontaanselt oluliselt rohkem nimetada. Seega on näha diferentseerumist 7-aastaste laste emotsioonide nimetamisel nii põhi- kui kompleksemotsioonide osas. Nende tulemuste kinnituseks näitas longituuduurimuse analüüs, et 3.-5. eluaastani paranes laste oskus spontaanselt nimetada põhiemotsioone *rõõm* ja *kurbus*. Seevastu 5.-7. eluaastani oli näha märgatavat muutust kompleksemotsioonide *uhkus/häbi* spontaansel nimetamisel. Seega leidis kinnitust arvamuse, et vanuselised muutused emotsioonide mõistmisel on seotud laste arenguga. Saadud tulemus on kattuv ka Pons et al. (2003) uurimuse tulemustega, milles leiti tugev vanuse mõju emotsioonide äratundmisele ja nimetamisele (vanuse kasvades suurenesid need oskused) ning longituuduurimusega, mille Harris ja Pons (2005) viisid läbi Inglismaal, Oxfordis. Selles uuringus leiti, et kahes nooremas vanusegrupis toimus uurimuse kestel selge areng nii põhi- kui kompleksemotsioonide mõistmisel. Ilmnesid olulised erinevused uurimuse esimesel ja teisel ajahetkel, mil emotsioonide mõistmise tase tõusis oluliselt.

Kirjeldatud vanuselisi ja arengulisi erinevusi võib Dunni ja Hughesi (1998) arvates selgitada laste suutmatusega oma teadmisi emotsioonidest verbaalselt väljendada. Wierbicka (1994) arvates võib emotsioonide mõistmine lastel eelneda emotsionaalsele (lingvistilisele) väljendusele. Seega võib arvata, et paljude 3- ja 5-aastaste laste verbaalne võimekus ei võimalda emotsioone *uhkus/häbi* ja *hirm/viha* veel spontaanselt nimetada, kuigi neil on olemas osaline arusaam neist emotsioonidest. Lewis (1992) väitis, et kolmandaks eluaastaks on lastel välja kujunenud põhiline kompleksne emotsionaalne süsteem, mis täiustub edasistel eluaastatel. Seega võib antud tulemuse põhjuseks olla ka asjaolu, et arvatavasti ei ole nooremad lapsed kognitiivsel tasemel valmis veel keerulisematest emotsioonidest (nagu *uhkus/häbi* ja *hirm/viha*) aru saama, samas on enamik 6-7-aastasi lapsi vastava taseme saavutanud.

Emotsioonide äratundmise põhjendamine

Oletus, et emotsioonide äratundmise põhjendamisel toetuvad 3- ja 4-5-aastased lapsed pigem katsesituatsioonis nähtule ja kuuldule kui seesmisele seisundile ja varasemale isiklikule kogemusele, leidis osaliselt kinnitust. Arvamus, et 6-7-aastased lapsed põhjendavad

emotsioonide äratundmist noorematest lastest rohkem isiklike kogemustega, leidis samuti osaliselt kinnitust.

Vastuste analüüs näitas, et 3-aastastel lastel oli märgatavalt suuremaid raskusi emotsioonide äratundmise põhjendamisel kui vanematel lastel. Võib arvata, et seegi põhjus peitub 3-aastaste laste väiksemas verbaalses võimekuses. Samas on ka võimalik, et 3-aastased lapsed ei oska kokku viia emotsiooni ja selle põhjustajat. Seda kinnitavad ka varasemate uurimuste tulemused (Russell & Paris, 1994; Stipek, 1995). Võib-olla on antud tulemuse põhjuseks ka asjaolu, et lastega räägitakse emotsioonidest vähe (või ei räägita üldse). Harris (2008) kinnitas, et lastel, keda on pereringis kaasatud vestlustesse emotsionaalsetel teemadel, kujuneb ulatuslikum ja õigem emotsioonide mõistmine. Kindlasti on ka lasteaias toimuvad samasisulised tegevused ja vestlused lastele olulise mõjuga. Vögtski (1978) on kinnitanud, et lapse oskused arenevad läbi koostöö ja vajavad täiskasvanu juhendamist. Õpetaja roll siinjuures on luua sobivaim õpikeskkond, kusjuures väga suur osa on ka õpetaja isiklikul eeskujul. Uus koolieelse lasteasutuse riiklik õppekava (Koolieelse lasteasutuse..., 2008) on jätnud lasteaedadele võimaluse paindlikult erinevates vanustes lastele õpetatava sisu planeerida. Ette on antud vaid eeldatavad tulemused kooliminevale lapsele. Samas puuduvad andmed, kui süstemaatiliselt ja millises vanuses lastega õpetajad neid teemasid puudutavad ning kas neil on piisavalt teadmisi antud valdkonna käsitlemiseks (mida võiks seega edaspidi uurida).

Miimikale ja kehakeelele viitasid 4-5 ja 6-7-aastased lapsed oluliselt rohkem kui 3-aastased lapsed, kes viitasid ülekaalukalt jutukeses kuuldu ja pildil nähtuga. Seega olid need vanusegrupid vastanud pigem võrdselt ja gruppidevahelist erinevust siin ei leitud. Selle põhjuseks võib olla väiksemate laste oskamatus väljendada verbaalselt oma isiklike kogemusi ning seetõttu toetusid nad katsesituatsioonis pigem otseselt nähtule ja kuuldule. Emotsioonide äratundmise põhjendamisel ei leitud longituuduuringus ainsana olulist erinevust kahe testimise tulemuste vahel. Siiski leiti, et vanemas vanusegrupis osati emotsioone nooremast vanusegrupist rohkem põhjendada ka jutule/pildile viitamisega. Ilmnes veel, et nooremas vanusegrupis kasvas põhjendamine miimikale/kehakeelele viitamisega. Seega toimus vanuses 3-5 aastat areng emotsioonide põhjendamise osas, mida näitavad ka vanuselise uurimuse tulemused.

Antud tulemused näitasid, vastupidiselt arvatule, et 6-7-aastased lapsed põhjendasid emotsioonide äratundmist 4-5-aastastest lastest rohkem ka jutule/pildile viitamisega. Seda tulemust võib selgitada asjaolu, et 6-7-aastased lapsed andsid põhjendustes (erinevalt

väiksematest) tihti mitu erinevat vastust, seega oskasid nad põhjendada emotsiooni äratundmist mitme erineva taseme vastusega.

Kõrgema taseme vastust (varasemal kogemusel põhinev oletus) kasutasid põhiliselt 6-7-aastased lapsed ja vähesed 3-aastased lapsed. 4-5-aastased lapsed oletusi ei nimetanud. Saadud tulemust võib selgitada erinevate uurimustega, mis toovad välja emotsioonide mõistmise individuaalseid erinevusi eelkooliealistel lastel (Brown & Dunn, 1996; Dunn, Brown, Beardsall, 1991). Ka Pons et al. (2003) leidsid oma uurimuses, et mõned 4-5-aastased lapsed olid emotsioonide mõistmise tulemustes kõrgemal tasemel kui mõned 10-11-aastased lapsed. Samuti leidsid nad, et kui osad 4-5-aastased lapsed mõistsid viit emotsioonidest arusaamise komponenti, siis osad samas vanuses lapsed ei mõistnud ühtegi komponenti. Seega on emotsioonide mõistmise areng stabiilne tsükel, mis sõltub siiski kindlasti ka individuaalsetest erinevustest.

Enese ja sõbra emotsioonide selgitamine

Oletus, et igas vanuses lapsed oskavad enese emotsioone selgitada paremini kui sõbra omi, ei leidnud kinnitust. Vastuste analüüsist selgus, et enese ja sõbra emotsioone osati igas vanuses selgitada üsna võrdselt. Antud hüpoteesi kontrollides ilmnas aga ka vanuse mõju antud selgitustele. 3-aastased lapsed suutsid nii enese kui sõbra emotsioone selgitada oluliselt vähem (ei osanud anda vastust) kui vanemate vanusegruppide lapsed. Saadud tulemusi kinnitab töö longituudses osas ilmnenu oluline erinevus nii enese kui sõbra emotsioonide selgitamisel. Kui 5.-7. eluaastani ei olnud näha olulist arengut, siis paranes see oskus märgatavalt vanuses 3.-5. eluaastani. Antud leid näitab, et laste emotsioonide selgitamise oskustes toimub 3.-5. aastani oluline areng.

Eeltoodud tulemus on vastuolus varasemate uuringutega, milles lapsed mõistsid enese emotsioone paremini kui sõbra omi (Dunn & Hughes, 1998; Bosacki & Moore, 2004; Ennok, 2008). Need tulemused ei ole kooskõlas ka Piaget' lapsee egotsentrisimi teooriaga vaid kinnitavad tema kriitikute seisukohti, mille järgi on juba 3-4-aastastel lastel olemas teatud võime mõista teiste inimeste mõtteid ja tundeid (Blades et al. 2008b; Donaldson, 1978). Saadud tulemused on kooskõlas Blades et al. (2008a) arvamusega, et 3. või 4. eluaastaks on lastel välja kujunenud oskus mõista teiste inimeste emotsioone, soove ja veendumusi. Selliste tulemuste põhjuseks võib olla asjaolu, et juba 3. eluaastaks on osad ja enamik vanematest lastest muutunud teadlikuks oma emotsionaalsest seisundist, oskavad neid peegeldada teistele inimestele ja mõistavad, et teiste ning nende endi kujutletud tegelikkus võivad olla erinevad.

Harrise (1989) teooria järgi võimaldab lapse teadlikkus oma vaimsest seisundist peegeldada vaimseid seisundeid teistele inimestele ja antud tulemuste valguses on suur osa lastest sellise teadlikkuse ka saavutanud. Seega on tõenäoline, et kuigi enese tundeid hakkavad lapsed mõistma varem, arenevad enese ja teiste tunnete mõistmine pigem paralleelselt ning ei erine peale kolmandat eluaastat enam kardinaalselt. On ka võimalik, et teiste inimeste tunnete väljendused on lastele paremini nähtavad kui enese omad ning see aitab kaasa teiste inimeste emotsioonide mõistmise arengule. Vögtski (1978) sotsiaalse arengu teooria kinnitab, et lapse tunnetuslikus arengus mängib põhirolli suhtlemine. Laps saab infot ümbritsevast keskkonnast ja sotsiaalsel suhtlemisel on oluline osa ka emotsioonide mõistmisel. Selle teooria järgi võib arvata, et emotsioone näeb laps esmalt väljaspool ennast ja võib-olla oskab ta seetõttu teiste emotsioone paremini seletada. Kuna tulemus on erinev varasemate uurimuste tulemustest, võiks seda teemat siiski uurida ka edaspidi, kaastates suurema hulga uuritavaid.

Asjaolu, et 3-aastased lapsed ei osanud tihti nii enese kui sõbra emotsioonide tekkimise põhjuseid kirjeldada, on kooskõlas teiste varasemate uurimustega (Ridgeway, Waters & Kuczaj, 1985; Capps, et al, 1992; Russel & Paris, 1994; Stipek, 1995; Griffin, 1995), milles lapsed ei suutnud emotsioonide tekkimise olukordi kirjeldada, kuigi omasid neist emotsioonidest teatud teadmisi. Selle põhjuseks võib sarnaselt varemtoodule pidada 3-aastaste laste kognitiivset võimekust, milles siiski esineb individuaalseid erinevusi. Kuigi osad lapsed selgitusi anda ei osanud, said teised sama vanad lapsed sellega hakkama. Samas võis selgituste andmist võis takistada ka 3-aastaste laste vähene verbaalne võimekus.

Enese emotsiooni *häbi* selgitamisel ei andnud mitmed 6-7-aastased lapsed selgitusi, väites, et nad ei mäleta, mis neis häbitunnet tekitab. Intervjueerijale jäi mulje, et lapsed pigem ei soovi rääkida sündmustest, mil nad on käitunud taunitaval moel.

Emotsioonide väljendamine

Oletus, et 6-7-aastased lapsed nimetavad enese emotsioonide väljendamise kirjeldamisel miimikat ja kehakeelt väiksematest lastest rohkem, leidis osaliselt kinnitust. Emotsioonide väljendamisel kirjeldasid 3-aastased lapsed mõlemast vanemast vanusegrupist oluliselt vähem miimika ja kehakeele kasutamist. Seega vanemate vanusegruppide emotsioonide väljendamises olulist erinevust ei leitud. Samas miimikale ja kehakeelele viitamine vanuses 4-5- ja 6-7-aastat vähenes, kuid tegevustele viitamine pigem suurenes. Leiti ka, et 3-aastased lapsed ei osanud tihti emotsioonide väljendamist kirjeldada ja et 3-

aastased lapsed kasutavad 4-5- ja 6-7-aastastest lastest oluliselt vähem ka tegevuste kirjeldamist. Saadud tulemuste kinnituseks on töö longituudse osa tulemustes näha arengut 3.-5. eluaastani, kui suurenes märgatavalt miimikale ja kehakeelele viitamine, mis on sarnane eeltoodud tulemustega. Vanuses 5.-7. eluaastani suurenes, sarnaselt ristlõikeliselt osale, viitamine tegevustele.

Paavel (2005) kirjeldas erinevate autorite (McDewitt & Ormrod, 2002; Saarni, 1999; Webster-Stratton, 1999) arvamust, et kõnel ja suhtlemisoskustel on suur osa lapse eneseregulatsiooni arengus ja et laps oskab oma tundeseisundit reguleerida siis, kui ta oskab seda määratleda. Paavel (2005) väitis ka, et laste emotsionaalsed reaktsioonid võivad erineda oluliselt nii esinemismäära kui väljendusviisi poolest. Denhami (1998) väitel viib parem emotsioonide tajumine ka paremale mõistmisele ning väljendamisele ja vastupidi. Seega võisid saadud tulemusi emotsioonide väljendamise osas mõjutada erinevad põhjused. Põhjusteks võisid olla laste individuaalsed (isiksuslikud ja temperamendist tulenevad) erinevused aga ka laste oskamatus emotsioone määratleda või ennast kõnes väljendada. Antud tulemust võib selgitada ka teisiti. Bamberg (1997) näitas, et eelkooliealised lapsed kirjeldasid emotsiooni olemust käitumuslike tunnustega (st kurb olemine tähendab pisaraid, nutmist). Selle uurimuse tulemuste järgi võib oletada, et emotsioonide väljendumine ongi laste jaoks emotsioon ise. See tähendab, et antud uurimuses ei saanud võib-olla väiksemad lapsed aru, mida neilt taheti teada (laps ei vastanud küsimusele: „Mida sa teed, kui oled kurb?” vastusega: „Nutan”, sest nutmine ongi lapse jaoks kurbus).

Ladd (2005) on leidnud, et lapsed, kes emotsioone paremini ära tunnevad ning neile kooskõllalisemalt reageerivad, on suhtlusolukordades kohasema käitumisega ning neil on väiksem risk sotsiaalseks tõrjutuseks. Seega on oskusel oma emotsioone väljendada ja teiste tundeid mõista suur roll lapse sotsiaalses toimetulekus. Erinevad autorid on kinnitanud, et emotsioonide mõistmise eri aspekte on lastele võimalik õpetada (Greenberg, Kusche, Cook & Quamma, 1995; Bennett & Hiscock, 1994; viidatud Harris & Pons, 2005 j) ja et grupis toimuv õpe võib kaasa aidata emotsioonide mõistmisele (Pons et al., 2002, viidatud Harris & Pons, 2005 j). Seega saavad lasteaiaõpetajad laste emotsionaalseid väljendusi suunata soovitavas suunas, käsitledes neid teemasid õppe- ja kasvatustegevustes. On teada, et tugevate emotsioonide sobilik väljendamine tekitab raskusi isegi täiskasvanutele, seega on riiklikus õppekavas (Koolieelse lasteasutuse..., 2008) toodud sellealane pädevus (arvestades ka antud uurimuse tulemusi) 7-aastasele lapsele liiga nõudlik (toodud vastused näitasid, et lapsed ei reageeri näiteks viha tundes tihti täiskasvanule aktsepteeritaval viisil, kuigi reaktsioon on kooskõlas emotsiooni olemusega). Selleks, et saavutada nii antud kui teistes

emotsioonide mõistmise valdkondades võimalikult häid (eeldatavaid) tulemusi, tuleb eelkooliealiste laste arendamisel antud teemat süstemaatiliselt käsitleda soovitatavalt juba varasest east alates, sest oluline on lapse emotsionaalses arengus ära kasutada tundlikke perioode, mil laps on kõige vastuvõtlikum ja arenemisvõimelisem.

Erinevate uurimismeetoditega saadud tulemused

Analüüsides, kas erinevate uurimismeetodite teel saadud tulemustes 7-aastastel lastel esineb olulisi erinevusi emotsioonide äratundmisel/nimetamisel ja emotsiooni äratundmise põhjendamisel, leiti, et tulemused on üldiselt sarnased. Tulemused äratundmise osas kattusid täielikult, nimetamise ja emotsioonide äratundmise põhjendamise osas ei leitud olulisi erinevusi. Seega ei olene laste oskus emotsioone ära tunda, nimetada ja põhjendada oluliselt erinevatest esitusviisidest. Antud tulemused näitavad läbi viidud uurimust positiivses valguses, kuna lubavad arvata, et saadud tulemused on valiidsed ja reliaablid.

Kokkuvõtteks

Antud tulemuste valguses võib kokkuvõtvalt arvata, et vanuses 3-7 aastat oskavad eesti lapsed põhiemotsioone paremini ära tunda ja nimetada kui kompleksemotsioone. Üllatuslikult leiti, et selgitused enese ja sõbra emotsioonidele olid sarnased ja lapsed ei osanud, vastupidiselt oodatule, enese emotsioone paremini selgitada. Ei leitud ka sugudevahelisi erinevusi. Samas tulid välja vanuselised erinevused, mis näitavad, et vanuses 3-5 aastat toimub laste emotsioonide mõistmises üsna suur areng nii emotsioonide nimetamise kui enese ja sõbra emotsioonide selgitamise oskustes. Siis suurenes ka hüppeliselt oskus emotsioonide äratundmist põhjendada miimikale ja kehakeelele viitamisega ning oskus enese emotsioonide väljendamist kirjeldada.

Uurimuse piiranguteks võib pidada asjaolu, et kõik uuritavad on pärit ühest piirkonnast ja ühest lasteaiast, mis võis antud tulemusi teatud määral mõjutada. Seega võiks tulemuste paremaks üldistamiseks uurida edaspidi lapsi erinevatest piirkondadest ja suurendada vastavalt ka uuritavate arvu. Samas võib uurimuse tugevusena välja tuua erinevate meetoditega saadud sarnased tulemused. 7-aastaste laste tulemused nukuintervjuu ja video põhjal tehtud intervjuuga kattusid. Longituuduurimus näitas, et vanuselised erinevused emotsioonide mõistmisel on seotud laste arenguga. Lisaks juba uuritud teemadele võiks edaspidi uurida ka teisi intrigeerivaid teemasid nagu emotsioonide mõistmise seoseid lapsevanemate hariduse, töökoha, lapse kasvukeskonna ja teiste aspektidega, mida Eestis

varem teadaolevalt tehtud ei ole. Kindlasti võiks edaspidi uurida ka laste emotsioonide mõistmise individuaalseid erinevusi.

Uuringu tulemused võivad olla kasulikud eelkõige lasteaiaõpetajatele. Kuna erinevad teoreetikud on viidanud emotsioonide mõistmise individuaalsete erinevuste suurele varieeruvusele, mida ka antud uurimuses kajastati, on saadud tulemused heaks abimaterjaliks laste emotsionaalse arengu hindamise osas. Tuleks hoolikalt kaaluda, milliste kriteeriumide alusel laste emotsionaalset arengut hinnata. Kuna selgus, et eelkoolieas (eriti vanuses 3–5 aastat) toimub emotsioonide mõistmises suuri muutusi, siis on just see periood äärmiselt tähtis lapse emotsionaalses arengus ning sellega tuleks kindlasti arvestada ka õppe- ja kasvatustegevuste planeerimisel, integreerides sinna rohkem vastavasisulisi tegevusi. Antud töö põhjal võiks tulevikus koostada ka abimaterjali lasteaiaõpetajatele, mis oleks ühtaegu nii praktiline (st sisaldaks praktilisi tegevusi, näpunäiteid lapse emotsionaalse arengu hindamiseks jms) kui informeeriv.

Kasutatud kirjandus

- Allik, J. (1997). *Psühholoogia lihtsusest*. Tartu: TÜ Kirjastus
- Altrov, R. (2008). Eesti emotsionaalse kõne korpus: teoreetilised toetuspunktid. *Keel ja Kirjandus*, 4, 261 - 271.
- Bachmann, T. & Maruste, R. (2001). *Psühholoogia alused*. Tallinn. AS Kirjastus Ilo
- Bamberg, M. (1997). Language, concepts and emotion: the role of language in the construction of emotions. *Language Sciences*, Vol. 19, No. 4. Elsevier Science Ltd, 309-340
- Barlow, D. H. & Durand, V. M. (2004). *Abnormal Psychology: An Integrative Approach 4th edition*. Wadsworth Publishing Company.
- Blades, M., Cowie, H., Smith, P., K. (2008a). Lapse sotsiaalne maailm. *Laste arengu mõistmine. Neljas väljaanne* (lk. 81-83). TLÜ Kirjastus
- Blades, M., Cowie, H., Smith, P., K. (2008b). Kognitiivne areng: Piaget`teooria. *Laste arengu mõistmine. Neljas väljaanne* (lk. 380-390). TLÜ Kirjastus
- Bosacki, S., L. & Moore, C. (2004). Preschoolers`Understanding of Simple and Complex Emotions: Links With Gender and Language. *Sex roles*, Vol. 50, Nos. 9/10. Plenum Publishing Corporation , 659-670.
- Bradley, M. M., Codispoti, M., Cuthbert, B. N., & Lang, P. J. (2001). Emotion and motivation I: Defensive and appetitive reactions in picture processing. *Emotion*, 1, 276-298.
- Bretherton, I., Fritz, J., Zahn-Waxler, C., & Ridgeway, D. (1986). Learning to talk about emotions; a functionalist perspective. *Child Development*, 57, 529-48.
- Brown, J., & Dunn, J. (1996). Continuities in emotion understanding from three to six years. *Child Development*, 67, 789-802.
- Buck, R. (1999). Biological affects: A typology. *Psychological Review*, 106, 301-336.
- Bruner, J. (1996). *The culture of education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cassidy, J., Ross, D., Butkovsky, L. & Braungart, J. (1992). Family- peer connections: The roles of emotional expressiveness within the family and children`s understanding of emotions. *Child Development*, 63, 603-618.
- Cole, P. M. (1986). Children`s spontaneous control of facial expression. *Child Development*, 57, 1309-21.

- Cutting, A. L. & Dunn, J. (1999). Theory of Mind, Emotion Understanding, Language, and Family Background: Individual Differences and Interrelations. *Child Development*, 70 (4), 853-865.
- Damasio, A. R. (2003). *Looking for Spinoza*. London: Heinemann.
- Davitz, J. (1969). *The Language of Emotions*. London, England: Academic Press.
- Denham, S.A., von Salisch, M., Olthof, T., Kochanoff, A., & Caverly, S. (2004). Emotional and Social Development in Childhood. Smith & Hart (Eds.). *Handbooks of Developmental Psychology. Blackwell Handbook of childhood: social development* (pp.307-327). Blackwell Publishing.
- Denham, S (1998). *Emotional development in young children*. New York: Guilford Press.
- de Villiers, P. (1999). *Language and thought: False complements and false beliefs*. Society for Research in Child Development. Albuquerque, NM.
- de Rosnay, M., Pons, F., Harris, P. L., & Morrell, J. (2004). A lag between understanding false belief and emotion attribution in young children: Relationships with context, language ability, and mother's mental state language. *British Journal of Developmental Psychology*, 22, 197-218.
- Donaldson, M. (1978). *Children's minds*. Glasgow: Fontana.
- Dunn, J. (2000). Mind-reading, emotion understanding, and relationships. *International Journal of Behavioral Development*, 24, 142
- Dunn, J. (1999). Mindreading and social relationship. In M. Bennett (eds.). *Developmental Psychology. Achievements and Prospects*. Philadelphia: Psychology Press.
- Dunn, J. & Hughes, C. (1998). Young children's understanding of emotions within close relationships. *Cognition and Emotion*, 12, 171-190.
- Dunn, J. (1996). The Emanuel Miller Memorial Lecture 1995: Children's relationships: Bridging the divide between cognitive and social development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 37, 507-518.
- Dunn, J., Brown, J., R. & Beardsall, L. (1991). Family Talk about emotions, and children's later understanding of others' emotions. *Developmental Psychology*, 27, 448-55.
- Dunn, J., Brown, J., Slomkowski, C., Tesla, C., & Youngblade, L. (1991). *Young children's understanding of other people's feelings and beliefs: Individual differences and their antecedents*. *Child Development*, 62, 1352-1366.

- Dunn, J. Kendrick, C. (1982). *Siblings: Love, Envy and Understanding*. Oxford: Basil Blackwell.
- Edwards, R., Manstead, A., Mac Donald (1984). The relationship between children`s sociometric status and ability to recognize facial expressions. *European Journal of Social Psychology*, 14, 235-238
- Eisenberg, N., Sadovsky, A. & Spinrad, T. L. (2005). Associations of Emotion-Related Regulation with Language Skills, Emotion Knowledge, and Academic Outcomes. *New Dir Child Adolesc Dev.*, 109, 109–118.
- Ekman, P. (1982). *Emotions in human face* (2nd ed.). New York: Cambridge University Press.
- Ekman, P. (1972). *Universals and cultural differences in facial expressions of emotion*. Lincoln. University of Nebraska Press.
- Ennok, K. (2008). *Eelkoolieelsete laste arusaamad enese ja ümbritsevate inimeste emotsioonidest*. Publitseerimata bakalaureusetöö. TÜ.
- Frijda, N. H. (2007). *The laws of emotions*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Frijda, N. H. (1986). *The emotions*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Gergen, K. (2001). *Social construction in context*. London: Sage.
- Griffin, S. (1995). A cognitive- developmental analysis of pride, shame and embarrassment in middle childhood. In J. Tangney & Fiscer (Eds.). *Self-conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride* (pp. 219-236). New York: Guilford Press.
- Harré, R. (1986). An outline of the social constructionist viewpoint. In R. Harré (Eds.), *The Social Construction of Emotions*. Oxford, England: Basil Blackwell.
- Harris, P. L. (2008). Children`s Understanding of emotion. Lewis, Haviland-Jones, Feldman Barrett (Eds). *Handbook of emotions*. 320-331. The Guilford Press, New York.
- Harris, P. L. (1989). *Children and Emotion*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harris, P. L. (1994). The child's understanding of emotion: Developmental changes and the family environment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 3-28.
- Harris, P. L. (1999). Individual differences in understanding emotion: The role of attachment status and psychological discourse. *Attachment and Human Development*, 1, 307-324.

- Harris, P. L. & Pons, F. (2005). Longitudinal change and longitudinal stability of individual differences in children's emotion understanding. *Cognition and emotion* 19 (8), 1158-1174. Psychology Press.
- Harris, P.L., de Rosnay, M., & Pons, F. (2005). Language and children's understanding of mental states. *Current Directions in Psychological Science*, 3, 69-73.
- Heelas, P. (1986). Emotion talk across cultures. In R. Harré (Ed.), *The Social Construction of Emotions*. Oxford, England: Basil Blackwell.
- Hughes, C., & Dunn, J. (1998). Understanding mind and emotion: Longitudinal associations with mental-state talk between young friends. *Developmental Psychology*, 34, 1026-1037.
- Izard C. E, Schultz D., Fine S. E., Youngstrom E., Ackerman B. P. (1999-2000) Temperament, cognitive ability, emotionknowledge, and adaptive social behavior. *Imagination, Cognition, and Personality*, 19, 305–330.
- Izard, C. E. (1994). Innate and universal facial expressions: Evidence from developmental and crosscultural research. *Psychological Bulletin*, 115, 288-299.
- Izard, C. E. (1978). Emotions and emotion-cognition relationships. In Lewis, M. & Rosenblum, L., A. (Eds.). *The genesis of behavior: Vol. 1. The development of affect* (pp. 389-413). New York: Plenum Press.
- Jenkins, J. & Astington, J. (1996). Cognitive factors and family structure associated with theory of mind development in young children. *Developmental Psychology*, 32, 70-78.
- Koolieelse lasteasutuse riiklik õppekava. (2008). Kõlastatud 16.02. 2010, aadressil <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=12970917>.
- Kojima, Y. (2000). Maternal regulation of sibling interactions in the preschool years: Observational study in Japanese families. *Child Development*, 71, 1640-47.
- Ladd, G. W. (2005). *Children's Peer Relations and Social Competence. A Century of Progress*. London: Yale University Press
- Lagattuta, K. H.; Wellman, H. M. (2002). Differences in early parent-child. Conversations about negative versus positive emotions: Implications for the development of psychological understanding. *Developmental Psychology*, 38, 564-580.
- Laible, D. & Thompson, R. (1998). Attachment and emotional understanding in preschool. *Developmental Psychology*, 34, 1038-1045.

- Laible, D., & Thompson, R. (2000). Mother-child discourse, attachment security, shared positive affect, and early conscience development. *Child Development*, 71, 1424-1440.
- Laible, D., & Thompson, R. (2002). Mother-child conflict in the toddler years: Lessons in emotion, morality, and relationships. *Child Development*, 73, 11187-11203.
- Leff, J. (1973). Culture and the differentiation of emotional states. *British Journal of Psychiatry*, 123, 299- 306.
- Lewis, M. (2008). Self-Conscious Emotions: Embarrassment, Pride, Shame and Guilt. Lewis, Haviland-Jones, Feldman Barrett(Eds). *Handbook of emotions*. 742-756. The Guilford Press, New York.
- Lewis, M. (1992). Shame: *The exposed self*. New York: Free Press.
- Lewis, M., Stanger, C. & Sullivan, M. W. (1989). Deception in 3-year-olds. *Developmental Psychology*, 25, 439-43.
- Lewis, M., Feiring, C., Mc Guffoy, C & Jaskir, J. (1984). Predicting Psychopatology in six-years-olds from early social relations. *Child Development*, 55. 123-36.
- Lutz, C.A. (1982). The domain of emotion words in Ifaluk. *American Ethnologist*, 9, 113-128.
- Matsumoto, D. (1994). *People. Psychology from a Cultural Perspective*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing.
- Meins, E., & Fernyhough, C. (1998). Linguistic acquisitional style and mentalising development: The role of maternal mind-mindedness. *Cognitive Development*, 14, 363-380.
- Meins, E., Fernyhough, C., Fradley, E., & Tuckey, M. (2001). Rethinking maternal sensitivity: Mother's comments on infants' mental processes predict security of attachment at 12 months. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42, 637-648.
- Meins, E., Fernyhough, C., Wainwright, R., Das Gupta, M., Fradley, E., & Tuckey, M. (2002). Maternal mind-mindedness and attachment security as predictors of theory of mind understanding. *Child Development*, 73, 1715-1726.
- Nõlvak, A., Valk R. (2003). Allik, J., Realo, A. Konstabel, K.(toim.) Isiksus ja emotsioonid. *Isiksusepsühholoogia*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Oppenheim, D., Sagi, A. & Lamb, M.E. (1988). Infant-adult attachments on the kibbutz and their relation to socioemotional development four years later. *Developmental Psychology*, 24, 427-33.

- Ortony, A. Clore, G & Collins, A (1988). *The cognitive structure of emotions*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Paavel, H (2005). Enesekohased oskused. Ots (toim). *Üldoskused- õpilase areng ja selle soodustamine koolis* (lk. 95-102). Tartu: TÜ Kirjastus.
- Panksepp, J. (2000). Emotions as natural kinds within the mammalian brain. In Lewis, M & Haviland-Jones (Eds). *Handbook of emotions*. 2nd ed. (lk. 137-156). New York: Guilford Press.
- Panksepp, J. (1993). Tundmuste voolusängid imetajate ajus. Kaalep (toim). *Akadeemia nr. 5*. Tartu. Küütri 1, 999-1009.
- Peterson, C. C., Peterson, J. L., Seeto, D. (1983). Developmental Changes in Ideas about Lying. *Child Development*, 54, 1529-1535.
- Plutchik, R. (2003). *Emotions and life*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Pons, F., Lawson, J., Harris P. L., de Rosnay, M. (2003). *Individual differences in children's emotion understanding: Effects of age and language*. *Scandinavian Journal of Psychology*, 44 (pp.347–353). Blackwell Publishing Ltd.
- Ridgeway, D., Waters, E. & Kuczaj, S. (1985). Acquisition of emotion-descriptive language: Receptive and productive vocabulary norms for ages 18 months to 6 years. *Developmental Psychology*, 21, 901-908.
- Russell, J. & Paris, F. (1994). Do children acquire concepts for complex emotions abruptly? *International Journal of Behavioral Development*, 17, 349-365.
- Russell, J. A., Bullock, M. (1986). On the Dimensions Preschoolers Use to Interpret Facial Expressions of Emotion. *Developmental Psychology*, Vol. 22, No. 1, 97-102.
- Saarits, Ü. (2005). Emotsionaalne areng ja kasvatus. Henno (toim). *Laps ja lasteaid. Lasteaiaõpetaja käsiraamat* (lk. 72-77). Tartu. AS Atlex
- Saarni, C. & Harris, P. (Eds.). (1989). *Children's understanding of emotional competence*. New York: Cambridge University Press.
- Scherer, K. (1996). *Emotion*. In: M. Hewstone, W Stroebe & G.M. Stephenson (Eds.). *Introduktion to social psychology* (pp. 279-315). Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Schultz, D., Izard C. E., Ackerman B. P., Youngstrom E. A. (2001). Emotion knowledge in economically disadvantaged children: Self-regulatory antecedents and relations to social difficulties and withdrawal. *Development and Psychopathology*, 13, 53–67.

- Steele, H., Steele, M., Croft, C. & Fonagy, P. (1999). Infant-mother attachment at one year predicts children's understanding of mixed emotions at six years. *Social Development*, 8, 161-178.
- Stipek, D. (1995) The development of pride and shame in toddlers. In J. P. Tangney & K. W. Fischer (Eds.), *Self-conscious emotions; the psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride* (pp. 343-367). N.Y.: Guildford Press
- Tomkins, S. D. (1962). *Affect, imagery, consciousness: Vol.1. The positive affects*. New York: Springer.
- Tracy, J. L. & Robins, R. W., (2004). Show your pride: Evidence for a discrete emotion expression. *Psychological Science*, 15(3), 194-197
- Vygotsky, L. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ward, L. M. (1977). Multidimensional scaling of the molar physical environment. *Multivariate Behavioral Research*, 12, 23-42.
- Whissell, C., Nicholson, H. (1991). Children's freely produced synonyms for seven key emotions. *Perceptual and Motor Skills*, 72, 1107-1111
- Wierzbicka, A. (1994). Emotion, language, and cultural scripts. In S. Kitayama & H. R. Markus (Eds.), *Emotion and Culture* (pp. 133-196). Washington, DC: American Psychological Associationpp.
- Wellman, H.M., Harris, P.L, Banerjee, M,& Sinclair, A(1995). Early understanding of emotions: Evidence from natural language. *Cognition and Emotion*, 9, 117-149.
- Youngblade, L. & Dunn, J. (1995). Individual differences in young children's pretend play with mother and sibling: Links to relationships and understanding of other people's feelings and beliefs. *Child Development*, 66, 1472-1492.

Lisa 1. Nukuintervjuu küsimustik

Andmed küsitletava kohta: Nimi.....

Vanus.....

Sugu.....

I RÕÕM

Küsimused (sulgudes täpsustavad):

1. Mis sa arvad, mida Mari sinu arust tunneb ? (Mis tunne tal on?)
Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Mari on sinu arvates kurb või rõõmus?
2. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad? jm)
3. Mis teeb sind rõõmsaks? (Nimeta veel, ütle veel-kuni 5)
4. Mida sa siis teed kui oled rõõmus? (Kirjelda, räägi)
6. Kui sa näed, et su sõber on rõõmus, siis mis võis teda sinu arvates rõõmustada?

II KURBUS

1. Mis sa arvad, mida Liisu sinu arust tunneb? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Liisu on sinu arvates kurb või rõõmus?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad? jm)
4. Mis teeb sind kurvaks? (Nimeta veel, ütle veel-kuni 5)
5. Mida sa siis teed kui oled kurb? (Kirjelda, räägi)
6. Kui sa näed, et su sõber on kurb, siis mis võis teda sinu arvates kurvastada?

III UHKUS

1. Mis sa arvad, mida Toomas sinu arust tunneb ? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Toomas on sinu arvates uhke või tal on häbi?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad? jm)
4. Mis teeb sind uhkeks? (Nimeta veel, ütle veel-kuni 5)
5. Mida sa siis teed kui oled uhke? (Kirjelda, räägi)
6. Kui sa näed, et su sõber on uhke, siis millepärast ta sinu arvates uhke võib olla?

IV HÄBI

1. Mis sa arvad, mida Triin sinu arust tunneb? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Triin on sinu arvates uhke või on tal häbi?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad?)
4. Mille pärast sina häbi tunned? (Nimeta veel, ütle veel-kuni 5)
5. Mida sa siis teed kui sul on häbi? (Kirjelda, räägi)
6. Kui sa näed, et su sõbral on häbi, siis millepärast tal sinu arust häbi on?

V HIRM

1. Mis sa arvad, mida Siim sinu arust tunneb ? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Siim on sinu arvates vihane või hirmunud?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad jm)
4. Mis sind hirmutab? Mida sa kardad? (Nimeta veel, ütle veel-kuni 5)
5. Mida sa siis teed kui oled hirmunud? (Kirjelda, räägi)
6. Kui sa näed, et su sõber on hirmunud, siis mis võis teda sinu arvates hirmutada?

VI VIHA

1. Mis sa arvad, mida Ott sinu arust tunneb? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Ott on sinu arvates hirmunud või vihane?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad jm)
4. Mis teeb sind vihaseks, mis sind vihastab? (Nimeta veel, ütle veel-kuni 5)
5. Mida sa siis teed kui oled vihane? (Kirjelda, räägi)
6. Kui sa näed, et su sõber on vihane, siis mis võis teda sinu arvates vihastada?

Lisa 3. Jutukesed nukuintervjuu piltide juurde

Käpiknukk loeb iga emotsiooni kujutava pildi juurde vastava jutu:

RÕÕM.

Maril on täna sünnipäevapidu. Ema kinkis talle uue ilusa kleidi ja krooni. Nüüd ootab ta külalisi. Sõbrad tulevad teda õnnitlema ja toovad kingitusi.

KURBUS.

Liisule kingiti uus jänku. Jänku oli pehme ja armas. Järsku juhtus õnnetus. Tema uuel armsal jänkul tuli kõrv küljest ära.

UHKUS.

Poistel olid tõukerattavõistlused. Toomas tahtis väga võita. Ta püüdis hoolega ja oligi kõige kiirem. Toomas sai esimese koha ja talle anti auhind.

HÄBI.

Triin käis täna oma sõbral külas. Ta lubas emale, et käitub hästi. Külas olles tekkis tüli. Triin lõi oma sõpra ja ütles talle halvasti.

HIRM.

Oli öö. Siim magas oma toas. Õues ulus tuul, vihma sabistas vastu akent. Miski kraapis akna taga. Siim ärkas ja hüüdis oma ema.

VIHA.

Ott ehitas klotsidest maja ja oli selle üle uhke. Ta kutsus sõbra vaatama. Sõber ütles, et ta maja on kole ja lõhkus selle ära.

Lisa 4. Salvestistel kujutatud situatsioonid

I RÕÕM

Ema ütleb Kristile, et nad lähevad täna teatrisse ja lubab tal ilusa kleidi selga panna.

II KURBUS

Maarja jookseb ema juurde ja küsib, kas tal on meeles, et täna pidid nad sünnipäevale minema. Ema muutub tõsiseks, vaatab märkmikku ja ütleb, et kahjuks ei saa nad minna. Tal on tähtis kohtumine.

III UHKUS

Martin joonistab hoolega. Kui pilt saab valmis, näitab ta seda emale. Emale meeldib pilt väga. Ta kiidab poissi ja lubab töö seinale riputada.

IV HÄBI

Eliis tuleb õuest poriste kätega. Ta pühib käed ema kleidi külge. Tuleb ema, võtab kleidi ja imestab: kleit oli just puhas. Ta küsib, kas Eliis oskab selgitada, kuidas kleit mustaks sai. Eliis ei tea. Ema näeb tema musti käsi.

V HIRM

Joosep kuuleb, et kapi tagant kostab imelikke helisid (kolistamine, kraapimine). Ta hüüab ema ja jookseb tema juurde. Joosep kurdab emale, et kapi taga on vist keegi.

VI VIHA

Kaks poissi tahavad mõlemad üht ja sama raamatut. Nad hoiavad raamatut ja sikutavad seda kumbki enda poole. Poisid hakkavad tülitsema ja näitavad üksteisele rusikat.

Lisa 5. Video põhjal tehtud intervjuu küsimustik

Andmed küsitletava kohta: Nimi.....

Vanus.....

Sugu.....

Intervjuu käik:

I RÕÕM

Küsimused (sulgudes täpsustavad):

1. Mis sa arvad, mida Mari sinu arust tunneb ? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Mari on sinu arvates kurb või rõõmus?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad? jm)

II KURBUS

1. Mis sa arvad, mida Liisu sinu arust tunneb? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Liisu on sinu arvates kurb või rõõmus?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad? jm)

III UHKUS

1. Mis sa arvad, mida Toomas sinu arust tunneb ? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Toomas on sinu arvates uhke või tal on häbi?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad? jm)

IV HÄBI

1. Mis sa arvad, mida Triin sinu arust tunneb? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Triin on sinu arvates uhke või on tal häbi?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad?)

V HIRM

1. Mis sa arvad, mida Siim sinu arust tunneb ? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Siim on sinu arvates vihane või hirmunud?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad jm)

VI VIHA

1. Mis sa arvad, mida Ott sinu arust tunneb? (Mis tunne tal on?)
2. Kui laps ei oska vastata, siis valikvastustega küsimus. Kas Ott on sinu arvates hirmunud või vihane?
3. Miks sa nii arvad? (Ütle täpsemalt. Mille järgi sa nii arvad jm)